

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№48
(18635)

2015 жылдың
май 7
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Хүннүң медээзи

Май 1 — Тывада

«ТАЙБЫҢ. КҮШ-АЖЫЛ. МАЙ. УРА!»

Май 1-нің чыскаалында.

(Материалды 4-5-ки арыннардан номчуур). ➡

СЕРГЕЙ ШОЙГУНУҢ ОРАЛАКЧЫЗЫ

Россияның камгалал сайыдының оралакчысы Руслан Цаликов Тывага ажал-ан аайы-биле кээп чораан. Армия генералы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оо биле кады Камгалал яамызының Кызыл хоорайда туттунуп турар тудуг объектилерин кезип көргөш, тускай мотоадыгжы бригаданың болгаш демир-к батальонунун шөргөч хоорайынын тудуунун штавынга хуралды эрттирген.

Шериг хоорайның девискээринде тудуг
лардының кандыг чоруп турарының ду-
нда дыңнадыгы «СибстройКонтакт»
ның төлээзи Николай Хван кылган.
Шериг хоорайның тудуу эрткен чылдың
январь айда эгелзэн. Бо чылдың апрель
азармалар зонасында тудугларның
каан салып дооскан. Азармаларның
бир кезектерин чагыдып каан, оларны
айда эптеп эгелээр. Дөрт чуртталга
зыналарының болгаш ниити чуртталга
зынаының тудуу чоруп турар. Техника
таш ок-чепсек зоналарына тудуг ажил-
ын эгелээринге белеткел ажилдары
булган. Магистралдыг инженер четки-
ин салып турар, шериг хоорайның орук-
ун май айда асфальтылап кириптер.
Уеде тудуг объектилеринде ниитизи-
не 362 киж и ажилдап турар, оларның
ай чоокку уеде 1000 чедир көвүдөдир.
Туттунуп турар объектилеринин элек

три болгаш суг-биле хандырылгазының, шериг хоорайның чылыдылга төвүн шериг хоорайның болгаш оң чоогунда девискээрнің келир үеде сайзыралын кичээнгейге ап тударының айтырыгларын база хуралга чугаалап көргөн.

Хуралдың кижикчилеринге Шолбан Кара-оол: «Шериг хоорайның тудуу планда көрдүнгөн хуусаада ажылгалга эки шынарлыг киреринге республика кончуг сонугаргалдыг. Ынчангаш боттарывыстың талавыстан тудугжуларга дузаны шыдаар шаавысбиле чедирип турар бис» — деп чугалаан. Шериг хоорайның тудуунда «шейүлчек» айтырыгларга база Тываның Баштыңы доктааган. Ол дээрге төлевилелдерде четпес чүүлдер болгаш оларның экспертизасы дээш, еске-даа айтырыглар. Харылзаа, чылыг, энергия-биле хандырылга дээш, еске-даа инфраструктураларның күчүн үлгаттыр, кели үеде курлавыр-

лыг кылдыр тударынче Шолбан Кара-оол кичээнгейни угландырган. Чугула тудугнуң акшаландырышкынында чидиг айтырыгларны база республиканың удуртукчузу көдүргөн, оларның бирээзи — тус чер чорттун тудугдаларга ажил телевинир төлээрин саададып турганы.

Хуралдың түннелинде шериг тудугжуларның, тудугну чорудуп турар организацияларның болгаш республиканың Чазаның төлээлери составыне кирген бүрүн эргелериг оперативтиг штабты тургускан. Шериг хоорайның девискээринге тудар школаның төлөвилелин май 15-ке чедир республиканың Чазаа-биле чугаалажып көөр деп шиитпирлээн.

Белеткел ажылдарын май айда дооскаш, кол тудугларны тудуп эгелээр даалганы РФ-тиң Камгалал сайыдының оралакчызы тудугжуларга берген. Шутту тудуг объектилеринге тудугжуларнын санын үш муңга чедир көвүдедир. Шериг хоорайның тудуунга тус черниң курлавырларын долузу-биле ажыглаар ужурлуг бис деп, генерал Цаликов демдеглээш:

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

ЭКИ ДЕП ҮНЭЛЭЭН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Россияның арга-арыг агентилелиниң удуртукчузунуң оралакчызы Николай Кротов-биле ужурашкан.

Төптен келген харысалгалыг ууртукчунуң Тывага келген сорулгазы – республиканың арга-арыг комитединиң 2013-2014 чылдарда кылып чоруткан ажылының планын хыналдазын эрттирери болган. 13 киж и составты комиссия агентилелдиң ажылын 2 неделя дургузунда хынаан.

Ол хыналданың түннелинде 2013 чылга деңнээрге, эрткен 2014 чылда арга-арыг ажил-агыйының көргүзүглери бедик арга-ыяштың орнун тургузуп, тарыыр ажил эки-дир деп, Николай Кротов демдеглээн. Харын-даа арга-ыаш камгалалының талаз-биле бистиң республика Россияда эң дээр ажилдыг регионнарның санынче кирип турар болгаш эрге-хоойлу органна-ры-биле сырый холбаалыг ажилдап турар. Ажил-агыйжы машина-техника-биле хандырылгасы эки, септелгени чоруткан. Акша-хөреңгини өскээр ажылгап, чурум үрзэн таварылгалар илереттинмээн болгаш саң-хөө хыналдазын база чедимчелиг эрткеннер.

Ниитизи-биле Москвадан келген комиссия арга-арыг ажыл-агыйының адырының ажылын эки деп үнелээш, деткимче дуззаны дээш Шолбан Валерьевич Кара-оолга четтиргенин илереткен. Ол ышкаш чугаалажыышкын үезинде Тываның арга-арыг ажылының хөжүлдезиниң дугайында айтырыгларны сайгарып көргөн. Шинтирлеттинмейн турар айтырыгларның бирээзи — Тожуда 3 млн.га черде ажыглаттынмайн турар арга-ыаш өрт өжүреринге бергелерни тургузуп турар болганда, тус участоктарны хөлөзиге бээр ажыл саадап турар. Бо талазы-биле Россияның арга-арыг агентилели 2016 чылдан эгелеп ажылды чорудар.

Республиканың девисксэринде болуп турар өрттерни чавырылдыраы-биле арга-камгалал албанының машина-техника хандырылганын күштелдирери-биле чурттуң Камгалал яамызының чөөн шериг округунуң аар техниказын федералдыг агентилелге дамчыдып бээр дугуржулганы ажылгаарын Н.Кротов сүмелзэн.

Тываның Чазааның арга-арыг ажил-агыйының херек үрезин өстүрер төп тургузар төлөвилелин Москва деткээн. Ындыг төп тургузар 14 регионнарның даңзызынче Тываны база кииргени онзагай.

ТР-нің парлалға албаны.

Улуг Тиилелгенин

Байыр чедиришкиннери

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс,
Тываның хей националдыг чурттакчылары!

Тыва Республиканың күрүне байырлалы — Конституция хүнү-биле сеткиливис ханызындан байыр чедирип тур бис!

Амгы үеде күштүг болуп Тыва Республиканың Конституциязының төөгүзү тыва күрүнениң сайзыралының аңгы-аңгы үе чадаларын көргүзүп турары-биле байлак.

2001 чылдың май 6-да хүлээп алдынган Конституция 2010 чылдың апрель 11-де референдум-биле эде ажилдап кылган соонда Россияның чаңгыс аай экономиктиг, политиктиг болгаш эрге-хоойлу делгеминге республиканың шапкын хөгжүлдизиниң эрге-ажыктарына хамааты чөпшээржилгени болгаш политиктиг турум чорукту камгалаары болгаш бажыглаары дээш Тываның хей националдыг чонунуң чүткүлүн хамыкты мурнай көргүзүп турар.

Бистиң Үндезин Хоойлу-вустуң илередип турары кол-кол принциптери — хамаатыларның калбак эргелериниң болгаш хосталгаларының магадылалы, хамааты ниитилел черлерин сайзырадыры, эрге-чагырга органнарын тургузарына чоннуң улам долу киржилгези, чон мурнунга эрге-чагырганың харысалгазы.

Ол принциптерниң күүселдези чуртталга тудуунуң темпелерин бедидерин, чоннуң аңгы-аңгы кезектериниң социал деткимчезин, республикага энергияның чедишпес чоруунуң болгаш транспорт айтырыын шиитпирлээрин, регионнуң социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң айтырыгларын шиитпирлээринге хамаатыларны улам хейү-биле хаара тударын болдуруп турар.

Эрткен чылда кылып келген ажил-чорудулгазының түңнелдериниң дугайында Чазак отчедун чонга доктаамал берип турары чаңчыл болган. Хамаатыларның отчет үезинде кириген саналдарын болгаш күзелдерин күүсекчи эрге-чагырга органнары дараазында чылда кылып ажилына барымдаалап турар. Социал уjur-дузалыг улуг айтырыглар хей-ниити дыңнаашкыннарны дамчыштыр эртер. Сөөлгү чылдарда тывылган чаа чүүл болза, «Чоннуң бюджеттерин» парлап турары болган, аңаа Тываның саң-хөө политиказының болгаш бюджеттиң угланышкыннарын кол-кол хевирлерин билдингир дыл-биле республиканың чонунга чедирип турары. Регионнуң Чазаның болгаш адырлар аайы-биле яамыларның чанында янзы-бүрү эксперт болгаш хей-ниити чөвүлелдери ажилдап турар. Бо бүгү чүүлдер эрге-чагырганың ниитилел-биле дорт харылзаазына, күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажил-чорудулгазының ажык-чарлыын болдурарына болгаш сайзырадырына херек болуп турар.

Бо чүүлдерниң ачызында күштүг болуп турар Конституция эрге-чагырга адырларының боттук кады ажилдажылгазын, политиктиг турум чорукту, республика девискээринге хей-ниитиниң демнежилгезин болгаш дугуржулгазын хандырып турар.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс! Чоокта чаа ийи чугула болушкуну — Тываның болгаш Россияның демнежилгезиниң 100 чылын болгаш Тыва Арат Республиканың Совет Эвилелиниң составына эки тура-биле каттыжып киргениниң 70 чылын демдеглээн бис. Ол болушкуннар Тыва күрүнени тургузарының болгаш сайзырадырының, улам ыңай сайзырагыйжыдарының орунунга кол чүүлдер болган.

Үндезин Хоойлу-вустуң ээлчеглиг оюн база бир юбилей — Улуг Тиилелгениң 70 чылының бүдүүзүнде демдеглеп турар бис. Төрээн чурттуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалап алган ада-ларывыска болгаш кырган-адаларывыска хүндүткелди көргүспүшпаан, бистиң Конституциявыстың үндезини болган социал чөптүг чоруктуң бедик принциптери дээш демиселге олар амы-тынын берип турган дээрзин уттур эргевис чок.

Бистиң кижжи бүрүзүнүң хамааты хүлээлгези — төрээн республиказының Үндезин Хоойлу-вустуң билири болгаш бистиң бурунгаар хөгжүлдewisке чугула, амгы болгаш келир үениң салгалдарының амыдыралын чаартыр чөпсек деп хүлээп көрүп хүндүлээр болуп.

Тываның хей националдыг чонунга Конституция хүнү-биле байыр чедирбишаан, силерге, эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс, чаагай хөөннерни, дидим сорулганы, даартагы хүнге бүзүрелди, бүгү-ле эгелээшкиннерге чедишкиннерни күзедивис! Силерге тайбыңны, кадыкшылды, чаагай кежикти болгаш чечектелишкinni күзедивис!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының

(парламентизиниң) Даргазы К. ДАВАА.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Конституция хүнү-биле сеткилим ханызындан байыр чедирип тур мен!

Бо төөгүлүг байырлалды демдеглеп тура, бистер Тыва Республиканың Үндезин Хоойлу-вустуң, ниитилелди каттыштырарының чугула быразына, бистиң регионувустуң эрге-хоойлу адырының сайзыралына, турум чорукка болгаш тайбыңга хүндүткелди көргүзүп турар бис.

Тыва Республиканың Конституциязы дээрже Тываның амгы болгаш келир үезиниң утка-шынарын тодарадып турар кол-кол үнелиг чүүлдерниң: кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң болгаш хосталгаларының юридиктиг илерели болуп, Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар бүгү нацияларның хамаатылары Тыва Республиканың чону, Россия Федерациязының составында демократтыг эрге-хоойлу күрүне болуп турар, Тыва Республиканың девискээри бүдүн-бүрүн болгаш үлеттинмес, эрге-чагыргалар, парламентизм аңгы-аңгы кылдыр тургустунган.

Тыва Республиканың Конституциязы бистиң регионувустуң моон соңгааргы сайзыралына эрге-хоойлу үндезини болуп турар.

Конституцияда быжыглаан үнелиг чүүлдерге, эргелерге болгаш хосталгаларга камналгалыг болуп, Тываның чонунуң төөгүзүнүң болгаш культуразының эртинелерин камгалап тургаш, Тыва Республика чечектелип болуп.

Силерге быжыг кадыкшылды, чаагай чүүлдерни болгаш даартагы хүнге бүзүрелди күзедим!

Тыва Республиканың Конституция судунуң даргазы

А.П. СААЯ.

Тываның Баштыңының ажил-а

СЕРГЕЙ ШОЙГУНУҢ ОРАЛАКЧЫЗ

Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол РФ-тиң Камгалал яамызының төлээлери-биле.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). «Тудуг ажилдарын шуптузун бо чылдың төнчүзүнге чедир доозар херек — деп негээн. — Аңаа шупту аргалар бар».

Республиканың шериг коммиссариатының бажыңын тудар тудуг шөлүңгө база камгалап сайыдының оралакчызы чораан. Тываның шериг коммиссариатының бажыңы онзагай төлөвилелдиг, сөөлгү 30 чылдар дургузунда чуртка ындыг тудугну тутпаанын тудугжулар дыңнатканнар. Шериг назыны четпээн аныктарны шериг албан-хүлээлгезин эрттиреринге белеткээринге улуг дузазы дээш Камгалал яамызының удуртулгазына республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол өөрүп четтиргенин илереткеш, Сергей Шойгунуң оралакчызын Кызылдың эң онза-

гай чери «Азия төвү» скульптура комплекзин көөрүнчө чалаан.

Кызылда Президентиниң кадет училищезинге база Руслан Цаликов чедип чорааш, кадеттерниң өөренип болгаш чурттап турар байдалы-биле таныжып көргөн, оларның боттары-биле база чугаалашкан. Училищениң начальниги полковник Киселев баштайгы кыш эки эрткенин, училищениң бажыңнарында чылыг-даа бол, сооп кээр черлер барын база дыңнаткан.

Училищениң ниити чуртталга бажыңына, столоваяга, медицина пунктузунга, стадионга баргаш, ниитизи-биле байдал багай эвезин генерал демдеглээш, тудугжулар тудуг ажилдарын чедир кылырынче, ханаларның чамдык черлерин чылыглаарынче

кичээнгейни угландырган.

Училищениң тудууну ээлчээнде — уруглар пансионат тудугларны ажиллап эл киирериниң айтырыглары чугаалашкан.

Чөөн чүк улустарының чы мергежилдер спортуну дериир дугайында Шолбан Кара-оол-биле сүмележирин саналдааш: «Чүгүле Тыва Баштыңы эвес, а бо хере билер кижидир» — деп лаан.

Республикада шериг тилерниң кол тудугжузу сазация Тываның девискээри бүрүткеткен турар уруглар Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун саналын Руслан Цаликов деткээн.

В.ШАЙФУЛИ
тырттырган

ЧОННУҢ ЧАҢЧЫЛЫН ХЕВЭЭР АРТТЫРАР

Национал чаңчылдарның кол кезээ болур көшкүн мал ажылын үндезин кылгаш, этнокультурлуг заповедниктерни тургузарын Тываның Баштыңы саналдап турар.

Кол ажылы малды көшкүн арга-биле кадарары чаңчыл апаар этнокультурлуг заповедниктер тургузарының дугайында онзагай саналды Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол хей-ниитиге кирип турар. Ол чорук чүгүле чоннуң бурунгу ажил-үлөзүн камгалап арттырар эвес, чүс-чүс чылдарда көшкүн амыдыралдың түңнелинде тургустунган кайгамчык культураның эстип чидер чоруун болдурбас деп, ол санап турар. Рынок экономиказының байдалдарында оң эстип чиде берип болурунуң айылы бар.

Ындыг заповедник тургузарының дугайында бодалды Шолбан Кара-оол экономиктиг хостуг ниитилелдиң регион салбырының хуралына илереткен. «Ол бодап ийи чылдагаандан тывылган — деп, Чазак Даргазы чугаалаан. — Бирээзи, 2015 чылды Чоннуң чаңчылдарының чылы кылдыр чарлаанывыс билдингир, оң кол эдилекчилери араттар болгай. Ийигизи — аажок нарын айтырыг херектиң ужуру чүл дээрже, көдээ ажил-агый черлерин чоокку үеде өскө сорулгаларга — чижээ, чуртталга бажыңнарын тударына ажиллаар апаар. Ынчангаш черниң өртээ-даа, үндүрүү-даа

улгадыр. Ол өзүлде кайы хире дүрген болурун билбес мен. Ооң уламындан кандыг-бир үе эрткенде, 10 чыл болгаш дижит, чер өртээ өзүп, ооң уламындан мал одарладыр черниң өртээ күш четтинмес апарып, малчыннарны көшкүн амыдыралды каар, чаңгыс черге олуруптар кылдыр албадап болуп. Ол өскерилгелер бистиң бо хүннерге чедир өскерилге чок камгалап арттырып алганывыс көшкүн культураны чидеринге чедирип болуп деп айыыл бар».

Ындыг күзенчиг эвес чүүлду болдурбазы-биле чамдык девискээрлерни заповедникке демей кылдыр тургузары чугула деп, Тываның Баштыңы санап турар. Ол онзагай девискээрлерге малды көжүп кадарарында аңгыда, кандыг-даа ажил-агый кылып болбазын хоойлу езугаар быжыглаар уjurлуг. Ол бодалды канчап боттандыраарының дугайында кады боданып көөрүн Шолбан Кара-оол экономистер клувунга саналдаан.

«Бистиң уругларывыс он чыл эрткенде, бодунуң чонунуң төөгүзүн болгаш чаңчылдарын билер болзун деп бодаар болзувусса, чүве кылбайн олар эрге бисте чок — деп, Чазак Даргазы чугаалаан. — Бурунгу амыдыралды архивтерден сонугаар эвес, боттары малчыннар аалдарына барып, хой, өшкүнү кадарып, оларның чаш төлүн азыражып, дүк кыргылдазына киржил тур-

гаш, өөренир уjurлуг. Ол ды бистер эрте чажыг кылып чордувус чоп».

Шолбан Кара-оол төлөвис ажилдап кылырының кол угланышкыннарын танышты. Бо саналды күүседир девискээри — республиканың чонгаар чоогунда мурнуу талга кайы-бирээзин шилип ап болуп. Ол кожуннарны кызыгаары деп эрге-байдалдыг болгаш үлетпүр тудуглары кылып бай оларда чок хире. Оон аңгы олар тайга-даскыл черлеринде база турар. Көшкүн амыдыралдың бүгү аргалы ол черлерде артып калган. леткел болгаш организатор хемчеглерниң даңзын тургустура, ажилдап кылып чүгүл эвээш эвес.

Нормативтиг улуг хемчазар бааза черлерни санап түңнел оларны хуваары, ажиллаштырып биле харылзааларны тодарады дээр ышкаш ажилдап турар. Төлөвилелдиң саң-хөө байдалы база көөр херек. Чүге дээрже чыннар турлагларын чаагайлаштырары, инфраструктураны тургустура болгаш өскө-даа чүүлдер эргелерге органнарының хүлээлгезин негеп кээр. «Бо санал силерге сонугаткан боор деп бодаар мен, дараазында моон-даа тодарагай чугааны кылып бис» — деп Шолбан Кара-оол түңнелди чугаалаан.

Долаана САЛЧАН

Май 6 – Тыва Республиканың Конституциясының хүнү

ТӨӨГҮЗҮ НАРЫН БОЛГАШ СОЛУН

Тываның конституция төөгүзү нарын болгаш солун. Ол Тыва Арат Республиканың тургустунганындан эгелзэн. Тывага конституция ажил-чорудулгазы белен эвес орукту эртип, Тыва Республиканың амгы Конституциясының сайзыраңгай деңнелинче үнүп келген.

Тыва улустуң угаан-меделинге конституция дугайында билиншкин 1921 чылдың август айда Танды кожуунуң Суг-Бажынга (амгы Кочетов) Тыва Арат Республиканы тургускан шуулганга тыттып келген деп чугаалап болур. Ол чыдагы шору эртем-билиг дээр дээр тывалар безин «конституция», «күрүне тургузуу», «күрүнениң хамаатыларының эре-ажыктары» дээр конституцияга хамаарышкан эре-даа сөстөрү аңаа эң аштай дыңнаан. Тыва Арат Республиканың конституция-ы чогу кым азы кымнар кылдап кылган дугайында ба-ытталдыг чиге медээлер хей-итиге амга чедир билдинмес, иле догааштыгылар бар. аа кожунуң нояны Буян-дыргы ол конституцияның девилелин ажилдап кыл-деп медээлер сөөлгү 20 лдарда тыттып келген. ва улустуң хамаарыш-чоруунуң, тыва күрүнени рузаның талалакчызы Инокентий Сафьянов Тыва ат Республиканың баштай-конституциязын ажилдап-лан, аңаа Буян-Бадыр-ны хаара туткан боор деп тааштырыг база бар. Шупту тааштырыгларның аразын-тыва күрүнениң конститу-зын Инокентий Сафьянов

новту бот-башкарылгалыг орус колонияның удуртулгасы бичиизинден өскөн чурту Тываже чанып кээр эргези чок кылдыр совет Россияже шөлүп чорутканын демдегледип каары артык эвес.

Тыва Арат Республиканың бот-догуннаан хамаарышпас күрүне бооп турганы кыска үе иштинде ооң Конституция-зы элзэн дүргөн хөгжзэн. 1924 чылда II Улуг Хуралга Тыва Арат Республиканың ийги Конституциязын хүлзеп ап, республиканың дээди хоойлужудулга органы Биче Хуралды, ооң Президиумун тургусканы анык күрүнеде конституция ажил-чорудулгазында чугула болушкун болган. ТАР-ның бешки Конституциязын бүгү Тываның чону чугаалажып көргөн соонда, 1941 чылдың июнь 25-те күрүнениң үндезин хоойлузу кылдыр X Улуг Хуралга хүлзеп алган. Бо Конституцияның мурнуку конституциялардан ылгалдыг чүүлү ТАР-ның ниитилел-экономика тургузуун тодарадып, капиталист эвес орук-биле хөгжүүрүн шилип алганы, республиканың де-вискээр административ-де-вискээр аайы-биле аңгылап,

циязынга карышкак чүүлдерни кирип алган. Аңаа чылда-гаан болган чүүл 1990 чылдың июнь айның 12-де, ССРЭ буступ дүшлзэн үеде, РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги съездизи РФ-тиң хамаарышпас чоруунуң дугайында декларацияны хүлзеп алганы. Чогууна бо декларация Совет Эвилелиниң эвилелдешкен республикаларының аңгы-аңгы күрүнелерге сандарап тараарынче баштайгы базым болган. Ол декларация езугаар чүглө РСФСР-ниң эвес, а ооң составында девискээрлерниң, эң ылаңгыя автономнуг республикаларның эре-ажыктарын

хоойлужудулгага алгыдар арга бар апарган. Чи-жээлээрге, Тыва бодунуң хамаарышпас чоруунуң дугайында декларацияны 1990 чылдың декабрь айда хүлзеп алган. Ола үеде Тыва Республиканың чаа конституциясының төлөвилелин ажилдап кылыры эрге-жок чугула апарган. 1992-1993 чылдарда чаа конституцияның төлөвилелин шалыпкы-ны-биле ажилдап кылгаш, 1993 чылдың октябрь 21-де Тыва Республиканың Дээди Совединин элчегден да-каар 24-кү сессиязынга «Тыва Республиканың Конституция-зын (Үндезин хоойлузу) күштүг болдурарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу-зун хүлзеп алган. 1993 чылда хүлзеп алган Конституцияның чамдык чүүлдеринде РФ-тиң составындан үнүп болуру дээр ышкыш амгы үеде фе-дералдыг төптүң конститу-түг эргелеринге хамааржыр чамдык чүүлдерни Тыва Республиканың эргелеринче кириген турган. Ол дээр, бир талазында, федералдыг төптүң ынчан суларгайындан, төп биле регионнарның аразында бүрүн эргелерни тодаргай-биле аңгылавайн турганындан ындыг чүүлдер республиканың Конституциязынга кирген. Федералдыг төп-биле сы-рый ажилдап тургаш, Россия федерациясының Конституция-зы биле Тыва Республиканың Конституциязының аразын-да карышкак чүүлдерни дүүштүргөн.

Тываның хөй наци-нал чону 2001 чылдың май 6-да референдумга Тыва Республиканың Конституция-зында өскерилгелерни бол-гаш чаартылгаларны деткип, республиканың чаа Үндезин хоойлузу хүлзеп алган.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

«Бөгүнгү херечилер — хоочуннар-дыр!»

Москвага болгаш Ти-лелгениң парадына фрон-тучу Георгий Абросимов Тываны төлээлээр.

Ындыг шийтпир Тываның Чазаанга болган аппарат хура-лынга хүлзеп алдыган. Георгий Васильевич Абросимов 1926 чылда Танды районнуң Бай-Хаак суурга төртүнгөн.

Бир хүн неделя эгезинде 15 харлыг Гоша Абросимов шөлче тараа тарыры-биле бар чор-да, орукка таварышканы бир оолак дайын эгелзенин дуга-йын аңаа дыңнаткан. Гоша ону херекке албаан, кайы-бир чүкте болуп турар дайын биске кан-дыг хамаан, мында ада-иези, угбалары, бажыңы, арыг агаары, хемчигежи, арга-арыы бар. Ол халап каяа маңаа келир боор.

1943 чылдың декабрьда бир хүн адазы бичи аарыксай бер-геш, Гошаны клубка болур ху-ралче чоруткан. Аңаа кандыг ай-тырыг сайгарарын билип кээрин дааскан. Оол келирге, ону клубче кирибзэн, көдзэ Совет даргазы үнүп келгеш, ону аяк-сава, чылыг хеп-биле четчелзеш, үш хонук дургузунда Кызылга чедирерин ооң ада-иезинге хүлзэндирип ту-рар дээрзин чугаалаан. «Кызыл баарым ол дээр дыка амыраан мен — деп, хоочун сактып чу-гаалаар. — Өггө келгеш, авам-ачамга ооң дугайын чугаалаан мен, олар ол дүне удувааннар. Шак ынчаар мени чеди класска өөренип турумда дайынче алгаш барган».

Георгий Абросимовтун да-

йынчы оруу Белоруссияны, Украинаны таварааш, Чоон Пруссияга четкен. Чеже-чеже тулчуушкуннар ол киришпзэн дээр. Халдаан фашистерни ой-тур шавар дээр уйгу-дыш чок тутчур үелер тургулаан.

Тиелелгени ол Ижевскиде госпитальга чыткаш, уткаан. Хөй удаа балыглатканындан элзэн каш кезишкенин эрткен. 1948 чылда аалынга шөлзөп кел-геш, келир үедеги кадайы Ольга Яковлевна-биле таныжып алган. Олар 53 чыл кады чурттааннар. Ольга Яковлевна 13 чыл бурун-гаар мөчзэн.

Дайын соонда Георгий Абросимов көдзэ ажил-агы технику-мун агроном эртемниг доозуп ал-ган, көдзэ ажил-агы шугумунга ажилдап чораан. Кызылдың №10 школазынга бүдүрүлгө өөренилгезинин мастери болуп 27 чыл ажилдаан. Георгий Ва-сильевич үш оолдуг, 8 уйнукут, а оларның ажы-төлү 15 четкен.

Хоочуннар амдызында бар-да олар-биле доктаамал ужура-жыр, дайын деп чүвениң аар-бергезинин дугайында хандыр билип алыр херек деп, Георгий Васильевич санап турар. Олар төнгөн соонда чурттуң эрткен маадырлыг херектеринин дуга-йында, ыдыктыг дайынның ду-гайында, Улуг Тиелелгениң ду-гайында төөгү уттундура берип болур.

Мындыг зрес-маадыр, са-гыш човангыр кижилер Тываны Ти-лелге парадына төлээлээр.

Бистиң корр.

ХООЧУН ЖУРНАЛИСТИҢ ЧЫРЫК АДЫНГА

Эрткен чүс чылдың 60-80 чылдарында «Шын» солунуң номчукчулары «С. Тас-оол» деп авторнуң бижзэн материалда-рын дыка сонургап номчуур турган. Ооң бижзэн корреспонденциялары, очерктери, репортажтары ынчангы амыдыралдың бүгү талаларын чырыдып келген. Сыгыр Бай-караевна Тас-оолдун демир-үжүү көдээде, хоорайларда аңгы-аңгы мергежилдин иш-чилерин алдаржыдып алгаар, а четпестер-ни чиди-биле шүгүмчүлээр дээрзин ол үелерниң солуннары бадыткаар. Ынчан-гаш номчукчулар дуржулгалыг, чидиг сөстүг журналисти аажок хүндүлээр чораан.

Сыгыр Байкараевна өөнүң ээзи Топчаа Чизинмаевич Монгуш-биле 70-80 чылдарда «Шын» солунда өзек журналистерниң са-нынга кирип, эң дуржулгалыг, бедик мергежилдиг ажилдакчылар чорааннар. Топча Чизинмаевич орус дылдан тыва дылче улуг-би-че-даа, онза харысалгалыг-даа материалдарны очулдурар та-лазы-биле аажок мергежилдиг кижилер. Ооң өөреникчилери ам-даа массалыг информация чепсектеринде ажилдап чоруурлар.

Сыгыр Байкараевна материалды кижилерге билдингир, тодар-гай болгаш уран-чечен сөс-домак-биле чедиреринин аргаларына дыка хөй аныктарны өөреткен. Ооң өөреникчилери амгы үеде боттары хоочуннар апарган болгаш башкызындан алган мерге-жилин бо үениң аныктарына дамчыдып чоруурлар. Журналисти салгалдың ынчаар уламчылаары мындыг хоочун, арга-дуржулга-лыг эштерниң ачы-дузазы деп санап чоруур бис. Хүндүлүг хоо-чунну 1975 чылда «ССРЭ-де парлаганың тергиини» деп херек демдээ-биле шаңнааны ооң ажылынга улуг үнелел болур. Оон аңгыда ол республиканың партия, совет органнарының хөй санныг хүндүлел бижиктери-биле база шаңнаткан.

Бо чылын тозан харлаанын демдеглээр «Шын» солун редак-циязы ол байырлал үезинде улуг дуржулгалыг, солунуң сайзы-ралына хөй үлүүн кириген коллеганы байырлалдың хүндүлүг олудунче чалап алыр деп турган. Ол күзөл бүтпейн барып, май байырлалының хүннеринин бирээзинде хоочун журналист 88 хар-га биче-ле четпейн чорааш, амыдыралдан чарлып чоруткан.

«Шынчылар» ханы кажыдалды Сыгыр Байкараевнаның уруг-ларына, уйнуктарына, төрөл болгаш чоок кижилеринге илередип, эгиттинмес чидиргени оларның-биле үлежип тур.

«Шын» солун редакциясының коллективи.

Тываның хөй национал чону 2001 чылдың май 6-да референдумга Тыва Республиканың Конституциясында өскерилгелерни болгаш чаартылгалар-ны деткип, республиканың чаа Үндезин хоойлузу хүлзеп алган.

ылдап кылган дээрзи чөптүг ул болгу дег. Чүге дээр-ге аныг орус улустуң ара-дан ол кончук ханы угаан-ерелдиг, эртем-билигил, а черге ынак, тыва чонну дүлээр кижилерниң бирээзи аан. Инокентий Сафьянов а күрүнениң конституция-а ажилдап кылыр тура-со-луг, конституция дугайында илгерлиг турган. Буян-Ба-гы ноян биле Инокентий Сафьянов олар ажилдап кыл-ы конституция тыва улустуң үзүнде Тыва Арат Респуб-лика күрүнениң хоойлу-дүрүм-н аан салган, күрүнениң ку болгаш тус чер удуртур-нарының системазын тур-ан деп болур.

Тываның бот-догуннаан-не бооп артарына, тыва-туң эрге-ажыын камгалаа-га кончук идепкейлиг-га, Инокентий Сафья-

кожууннарны, сумуларны бол-гаш арбаннарны база Кызыл хоорайның административтиг девискээрин тургусканы.

Тыва Арат Республиканы ССРЭ-ниң составынче 1944 чылда кириген соонда, консти-тустуг ажил-чорудулга Тывага Совет Эвилелиниң хоойлужу-дугазына дүүштүр чоруп кел-ген.

ССРЭ 1991 чылда буступ дүшкеш, «чаа Россия» дээр-ривис күрүне тургустунуп, Россияның болгаш Тываның күрүне амыдыралына нарын, эрткен төөгүвүске хамаарыш-тыр көөр чүве болза, солун конститустуг өскерлишкенин болган. Ол үеде Россияның төп эрге-чагыргазының тус чер эрге-чагыргаларына салдары кошкак турган болгаш, чамдык регионнар боттарының консти-туцияларына РФ-тиң Конститу-

Байырлыг концерт үнелелди алган

Кызылдың уран чүүл колледжиз тургустунганындан бээр 55 чыл оюн демдеглээн. Баштай ону музыка училищези деп адап турган. Ону аядарына училищениң эң баштайгы директору Алексей Боктаевич Чыргал-оол улуг ажылды чоруткан. Ооң адын 1992 чылда уран чүүлдүн бо өөредилге черинге тывыскан.

Баштайгы 50 сургуулду 1960-61 өөредилге чылында фортепиано салбырынга алган. Дараазында чылдарда клуб салбыры, сөөлүндө ону культура-чырыдышкын, социал-культура ажыл-чорудулгазы кылдыр эде адаан, 1967 чылда уран чүүл салбыры, 1976 чылда библиотека салбыры немешкен.

Тывага уран чүүлдүн профессионал өөредилге чериниң тургустунар үндезиннерин маңаа ажилдап чедип келген совет специалистер – композитор А.Н. Аксенов, дирижерлар Р. Г. Миронович, Л. И. Израйлевич, хормейстер С.И. Булатов, балетмейстер А.В. Шатин, режиссер И. Я. Исполнев салганнар. Олар профессионал музыканы болгаш сцена культуразын бедик деңгелге көдүреринге онзагай үлүг-хуузу киригенер. 1950 чылдарда Кызыл хоорайга бир дугаар музыка школазы аятыттыган, ону үндезилеп көдүреринге база ла совет музыкант специалистер Л.Н. Шевчук, Е.Р. Ближнюк, С.А. Кайдан улуг ажылды кылганнар.

Музыка училищези баштай Кызылдың Ленин кудумчузунда 22 дугаарлыг бажыңга аятыттыган. Баштайгы директор Алексей Боктаевич Чыргал-оол бодунуң доосканы Казань хоорайның күрүне консерваториязындан фортепиано, музыка теориязының, хор башкарылганының башкыларын чалап алган. Тускай эртемнерге Кызылдың музыка школазының башкылары өөредип турган. Алексей Боктаевич боду музыка теориязын болгаш композициязын башкылап тургаш, Тываның баштайгы композиторларын доостуруп үндүргөн.

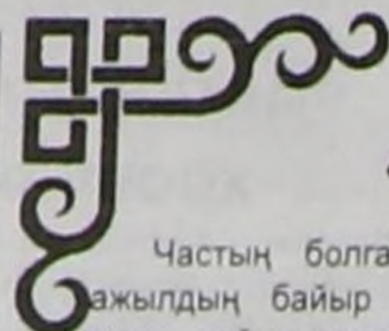
Дараазында директору Ростислав Докучаев-оолович Кеңденбил болгаш башкылары Людмила Ивановна Балштыжакова, Александр Павлович Носков, Тамара Алексеевна Леонтьева, Роберт Николаевич Лесников, Серафима Андреевна Калинина уран чүүлдүн профессионал ажилдакчыларын белеткээринге улуг үлүүн киригени чугаажок.

1963 чылдан 1981 чылга чедир училищениң директору Алексей Александрович Панов турган. Ол училищеге чаа оран-саваны бээрин четчип алган, бир ужуңга эмчи училищези турган. Амгы үеде уран чүүл колледжиз бажыңның ийи каадында турар.

2000 чылдарга чедир директорнуң албан-хүлээлгезин Лидия Сергеевна Новикова, Виктор Васильевич Нагорный күүседип турганнар.

Уран чүүл колледжиз эрткен неделяда 55 харлаан юбилейинге тураскаадып, «Бис – Чыргал-оолдун төлдери бис» деп байырлалды эртирген. Колледжизиниң концерт залына сургуулдарның күүселдезинде оң аңгы-аңгы чылдарда доозукчуларының бижээн ырлары куттулуп, тургускан танцылары эзиннелип турган. Байырлыг концертке тергин ийи «5» демдекти салырынга көрүкчүлөргө изиг адыш часкаашкыны херечи болган.

Бистиң корр.

«ТАЙБЫҢ. КҮШ-АЖЫЛ. МАЙ. УРА»

Май 1 — Тывада

Частың болгаш Күш-ажылдың байыр чыскаалыңга найысылалдың бүгү чону Аныяктар сесерлиинден Ленин кудумчулап Арат шөлүңге чедир ыр-шоор үделгезибиле хөгжүгү шуужуп эрти. Чыскаалдың мурнуку одуруунга Чазак кижигүннери, ооң соонда ТР-ниң Дээди Хуралының болгаш Кызыл хоорайның депутаттары, республиканың аңгы-аңгы яамылары, албан черлериниң коллективтери, Тываның дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилери болгаш школачылары чораан. Оларның кеткен янзы-бүрү хептери, үрдүрүп каан чүзүн-бүрүн шарлары болгаш холдарында туткан «Тайбың», «Май 1 делгезин», «Тиилелге-биле, четтирдим» деп орус-тыва дылда бижиктерлиг туктары, кыйгырылгы лозуннар байырлалды каастаан. Россияның болгаш Тываның Күрүне тугу киискип, холда көдүрүп чораан туктарны, лозуннарны хат-салгын ужур хадып, аартадып турза-даа, чыскаалчылар оларны быжыг тутуп чорааннар.

Май 1 хүнүндө хоочуннар, аныяк-даа, бичии-даа назыннылар, аңгы-аңгы мергежилдин ажилдакчылары, шупту чаңгыс демниг чыгылып, ыраккы өгбелеривистиң чаңчылдарын утпайн сактып чоруурувус дыка өөрүнчүг. Үнүп келген 2015 чылды Улусчу чаңчылдар чылы деп чарлаан. Байырлыг чыскаалга тыва, орус чаңчылдар езугаар одуруглар боттарының национал хептерин кедип алган кижилер, онза чараш белеткенип алганы илден. Чижээлээрге, чүк машинасында тип каан бичежек тыва өг болгаш ооң артыкы талазында ажил-ишчи арат чонну көргүскен одуруг шуптуну кайгаткан боор. Оркестр-биле үдеткен уран чүүл колледжизиниң онза, чараш талантылыгылары, республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле болгаш спорт яамызының одуругларында бичии оолдар, уруглар чыскаал үезинде тэквондо деп спортчу оюннуң аргаларын кылып база оон-даа өске кайгамчык көргүзүглер-биле бир тускай ылгалып чордулар. Эң улуг одуругну Тываның күрүне

университетиниң ажилдакчылары, студентилери тургускан.

ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы-биле ажил-ишчи чонга болгаш хоочуннарывыска байыр чедирген. Күш-ажылчы чорукту, эп-найыралды,

левес аргажок. Чыскаалчылар чидиг үн-биле шупту деңге «Ура-а!» деп алгыржып, ак-көк дээрже чүзүн-бүрүн шарларны

тайбың ишти бүгү чонга күзеп, өөрүшкү долган сеткил-хөөннүг, чаңгыс демниг чыгылып келген чонга өөрүп четтиргенин илеретти.

Май 1 байырлалының чы бо хүнге дээр дириг, утуну рууру өөрүнчүг деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. «Байыр Россияда күш-ажылчы эң коллективтерни, хоочун ажилчыларны болгаш аныяктыгыларны, хөй-хөй нацияны чаңгыс одуругта каттыш улуг-улуг чедиишкинерже изеп турар.

Бо чылгы байырлал болуушкун Тиилелге хүнү чыл оюнун бүдүүзүндө турар. Дайынчылары дайыннарда удур эрдем чоруу чуртка болгаш тайбың хөгжүлдени чуртталганы сөңнээн. Ынтынын берген камгалаарывыска бистиң хүлээ — өг-бүлевис, төрзүн чурттувус дээш күш-ажыл сайзырап чурттаарывыс. Ишке бердинген болуп, чедирген ачы-дузазы дээшга кезээ меңге мөгейип чужурлуг бис. Бистиң чурттуциявыс күш-ажылчы чаңчыбиле бай. Олар бистиң хоочунывыс, өгбелеривистен да чоруур. Хоочуннарывыстың ажилы биске улуг үнелиг, о бис деңнежип чоруулар. Хүнү бистиң хоочуннары байырлалы» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалады.

Байыр чедиишкын соонда Частың болгаш ажилдың хүнүнге тураскаа уран чүүл коллективтериниң черти эгелээн.

«Мен Май 1 хүнүнүң байырлал чыскаалын чылды сонуургап кээр мен. Чыскаалга шупту киржикчилер шын белеткенип турары олар кеткен хептеринден, чоруткөргүзүглеринден билди турар. Моон-даа сонгаар гамчык чараш чүүлдерни көргүзөр боор. Бистиң чуртта мындыг солун байырлал боорга эки-дир. Байырлалдыштаныр хонуктары дыка солун эртер боор» — чыскаалдың аныяк көрүкчүлөрү рыймаа Иргит чугаалады.

Инга КЫШТЫМОВ

В. ШАЙФУЛИННИҢ

тырган чуртунда

РЕПОРТАЖ

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Екатерина ТАНОВА,
Тываның улустуң чогаалчызы

Аъттарыңар салыптыңар, экер эрлер...

Ынчан фронтунан дириг эл келген тыва эки турачы фронтчуларның одуруу элээн шаарара берген турган. Ада-чурт дайынынга чедип алган улуг тиилелгениң бир-ле юбилейинде тыва эки турачы фронтчулар дайын шөлүңге эң баштай дайынчы сагыл четтиргени черже, Украинаның Ровно об-лазынче, ында оларның хостагып чорааны хоорай, суурларынга барып, ында артып калган эш-өөрлериниң хөөрлеринге чедип, сактышкынның езулалын кылыры-биле бар чыдарлары ол.

Ровно аэропорту чоокшулаан тудум, эки турачыларның сагыш-сеткили хөлзеп, дүвүрөп чораан.

Эки турачылар-биле кады тыва чогаалчылар болгаш журналистер база чораан бис. Тыва черде ат-сураа дыргын тараан маадыр командир Сат Бүркекейниң дайын шөлүңге тулчуп тургаш, маадырлыгы-биле өлгөн он бир пулеметчуларының бирээзи мээң акым Монгуш Чылбак база эштери-биле кады Дубно хоорайның акы-дүңма чевээнде хөөржүттүнген.

Тыва эки турачылар дайылдажып чораан черлерин куш ухар бедиктен танып, аразында чугаалажып чорааннар.

— Дөө ол дыйлагар хемчигеш Горынь хем ол звес бе? — деп, эки турачы Норжуң Суукай кожа олурган эки Кыргыс Сынаадан (Галина Доваадор) айтыра-дыр:

— Ол ышкаш-дыр, ону ийи-даа катап хал-дып кешкен ийик бис — деп, бирээзи харылап кагды. Эки турачылар самолеттан дүже сал-ла,

арткаш, дайындан эл келген. Ол «Тиилелге» совхозунга малчыннап, эки ажылы дээш мак-тадып-даа чораан.

Ол дугайында ужуражылга үезинде тайыл-бырлаарымга Дубно райкомундан ол часты-рыгны ыяап эдип каар бис деп азады-даа. Дубнога ужуражылга үезинде бир солун чүве — ол хоорайда пөс-таавы аргыыр комбинаттың мастери Надежда Балмакованың чугаазы болган.

— Тыва эки турачылар бистиң чурттап турган суурувус Деражнону фашистерден хостап турда, авам мени иштиг турган кижидир. Божуур үези чедип келген, кидин-не эди аарып эгелеп турда кара-кара, аныяк оолдар фашистер-биле кидин түлүк тулчуп турганын авам сактып чугаалаар чүве. Олар суурувусту хостап алыры билек, авам мени божупкан чүве-дир. Ынчангаш силер мээң бир дугаар хостакчыларым-дыр силер — дээрге, адыш часкаашкыны динмиттели берген, чамдык эки турачыларның карактарында чаштар бүлденейнип тургулаар.

Ол ужуражылга үезинде эки турачылар-даа, дубночулар-даа хей-ле сактышкыннар-ны кылган. Меңээ база сөс берген. Тыва эки турачыларның эң баштай фашист эжелекчи-лер-биле дайылдажып киришкен чери — Украина деп чурт дугайында башкывыс биске хөлчөк солун тайылбырлап берген. Ол ыр, хөгжүм

Сат Бүркекейниң он бир пулеметчу-ларының бирээзи Монгуш Чылбак.

деннер афган дайынындан дириг эл келген дайынчылар-биле ужуражылганы эрттирген. Афганчыларга бо чаа шүлүмнү номчуп бээр мурнунда оларга тайылбырладым: «Бо дээрге Ада-чурттуң дайынындан дириг чанып келген

тыва эки турачыларга тураскааткан шүлүм-дүр. Ынчалза-даа бо шүлүк силерге дорт хамааржы бээр боор — дээш, номчуп эгеледим. Ону ном-чуп тура, афганчыларже көре каап-тарымга, бир бичии, арганзымаар шериг оолдун карактарында чаш бүлденейнип, бүдүү караан чоттунуп ор. Ол бичии, авазының чаш оглу берге, дошкун дайын шөлүңге авазын сактып, коргун-даа чорду-ла ыйнаан, оозун шериг кижии улуска көргүзөр звес, дайын шөлүңде артып калган эштерин-даа сактып келди-ле ый-наан деп бодай бергеш, бодум база сеткилим хөлзеп, шүлүмнү арай деп харлыгып тургаш, доостум. Ол бичии, ам-даа чаш чүвени каржы-дошкун дайынче шериг-ле кижии дээш чору-дуп турганын кайгаар-дыр мен. Ол шүлүмнү бөгүн база сактып көрейин.

Аъттарыңар салыптыңар,
экер эрлер...

Аъттарыңар салыптыңар,
экер эрлер,
Ажай-буурул таңдыларын
эргээш келзин,
Күжүр малдар чүгөн суглуун уттувуткаш,
Күзөл хандыр оьдун оьттап улчуп алзын.

Боттарыңар хостуг-шөлзэн дыштаныңар,
Болчаг ыры кыйгыра-дыр, дыңнаңар даан,
Чечектелген вишня дөг Оксананы
Чедипкештиң, басып оор оолак кымыл,
Долбанналган кызыл чаактыг Долаанаже
Карак баскаш, имней каапкан

кайгал кайызыл?

Аъттарыңар салгылапкаш, экер эрлер,
Анай-кара кыстар-биле эш-эш кылдыр
Амдызында сесерликке селгүүстөңер.
Херек болза, Ие-Чурту келдиртиптер,
Дайзын-биле тулчуушкунга дадай дивес
Экер эрлер эзерлерин элөптөр.

Чараш ырлыг украинни сактып келгеш,
Кечил-оолдун, Бүркекейниң оруу-биле
Хей-аът ынаар талыгырже ужугуттар.
Чечектелген Вишня дээш, Долаана дээш
Селемелер база катап торгап кирер
Берге, дошкун, ханныг чаага бөлөн силер.

Аъттарыңар салгылапкаш, экер эрлер,
Анай-кара кыстар-биле эш-эш кылдыр
Сесерликке амдызында селгүүстөңер!

1975 чыл, июнь.
Ровно — Кызыл.

Тыва эки турачылар Ровно хоорайда. 1975 ч. Чуруктарны архивтен алган.

оларны уткуп келген дайынчы эштериниң кус-лаанче дүлнү бердилер. Тывага кээп чораан Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы, тыва эки турачыларның дайынчы эжи, курлавыр-да полковник Иван Тимофеевич Кузнецов, Ровно хоорайның дайын хоочуннарының чөвүлелиниң даргазы Владимир Гудник болгаш өске-даа чыгып келген чон айыраң чечектер-биле уткуп алдылар. Дайын үезинде үрелип бузулган Ровно хоорай таныттынмас кылдыр чаарттынып, хей каът бажыңнар тургулапкан, улуг, делгем кудумчуларын узун, чараш каш-таннар хаажылаан. Дайын соонда хоорай, суурларның өзүп сайзыраанын эки турачылар магадап чорааннар. Оларның барган-на че-ринге чылыг ужуражышкыннар, сактыш-кыннар куттулуп турган. Дубно хоорайга тыва эки турачылар-биле ужуражылга дыка солун болган. Баштай-ла Дубно хоорайда тыва эки турачылар хөөрүңге четтивис. Улуг, кызыл мрамор дашта тыва эки турачыларның атта-рын алдын үжүктөр-биле сиилбип каан. Чүгле ында мээң акым Монгуш Чылбактың фами-лиязын Ондарс деп каан болду. Бүркекейниң пулеметчулар взводунга ийи Чылбак деп аттыг дайынчылар чораан: бирээзи Монгуш, бирээзи Ондар. Взводтуң он бир дайынчылары тулчуп турган үеде Ондар Чылбак госпитальга эмне-дип чыткан. Ынчангаш Ондар Чылбак дириг

динмиттелип, чараш садтары чечектелип турар чурттуң чонунуң ырларын, танчыларын биске өөредип каарга, оларны школа концерттеринге күүседип турган бис. Эң ылаңгыя «Распрягайте, хлопцы, кони» деп ыры арта-ла украин дылга өөренип алгаш, чапсар үезинде бо-ла бадыра бээр турган бис — дээш, ону канчаар ырлажып турганывысты көргүзөр дээш ырының бирги оду-руун ырлап эгелээрим билек, бүгү зал хенертен чирт дээн. Бодум ынчан серт дээн мен. Ырның дараазында одуруундан ыңай бүгү зал ырлап дооскан. Шынап-ла, украин чон ыры-хөгжүмге аажок ынак-тыр дээрзин ынчан көргөним ол. Ол ырда хүнзедир тараа тарып хүнзээн оолдарны аъттарыңар адырып салыпкаш, барып удуп, дыштаныңар деп турар. А хып дээн аныяк оол-дар кайын удуп чыдып алыр ийик, вишнялар чечектелген садта чараш кыстар оларны манап турар. Ырда чурумал каракка ол хевээр көстүп келир, шынап-ла, чараш ыр чүве.

Тыва эки турачылар дайылдажып чораан черлерин эргий кезип алгаш, Тывазынче ужуп-кан. Чараш украин ырының тайлама-биле мээң кыдыраажымга чаа одуруглар бижиттине бер-ген. Ровнодан Кызылче элп чанып ора бижээ-ним «Аъттарыңар салыптыңар, экер эрлер!» деп шүлүмнү бир дугаарында афганчыларга номчуп берген мен. Тываның эртем-шинчилел институту тыва чогаалчылар болгаш эртем-

ЭКИ ТУРАЧЫ
ДААЙЫВЫ
СОЯН ТӨМҮР

Бистиң даайывыс Төмүр Сагаандай 1921 чылда Эрзинни бажында Ужар деп ге төрүттүнген. Тыва аныяктарының револ-эвилелиниң кежигүнү ниити шериг өөредил-дооскаш, Ада-чуртту дайынынга эки тура-ле киржир күзелин и-кен. 1938-40 чылдар сумузунун даргазынга чылдан Улуг-Хем кожу байысаакчызынга аж-турган.

Оон ада-иезиниң ч-чораан черлери Усту-Ужар, Ак-Тей, Кежел-эдээ. Беш ажы-төлдүг-арат өг-бүлениң ийи-оглу болуп төрүттүнг-улуг акызы Соян Со-чир, оон Төмүр, дун-Дажы-Палымаа, Дол-Молаан олар.

Улуг-Хем кожууну-гаан-Арыгга истекчил-үезинде Устүү-Тес ч-Соян Куяк оглу Ойду-улустуң бажыңыга ч-турган. Ынчан өг-бүл-чөк, аныяк оол. Төмү-чыктаарынга ынак, шы-лаары база шыырак-Хостуг үевисте кежээ-шыдыраалаар турган.

1943 чылда Төмү-турачы болуп изиг кү-илереди, фронтуже ч-аныяк оолдар, кыста-даңзызынга кирген. Он-чорударының мурнуу х-Шагаан-Арыгдан ырак-саң салдывыс. Ол те-Эрзин-Тезиниң уунче, чүкче судун чажып чал-Өгнүң херээжен ээзи-ааржы-боорзак суп бе-Даайывыс Төмүрнү ол-ынчаар чылыг-чымчаа-үдеп кааннар.

Ол хып дээн чалы-зынында Улуг-Хем кожу-дайынче чораан эки тур-өөрү-биле аъттангаш, эл-бээни дыка-ла хомуд-Бир звес чораан болза-тергийн эки, харысат-ажылдакчы үнер тур-магатчок.

Соян Төмүр Сагаан-оглу 1944 чылдың фе-2-де Ровно хоорайның кудумчузунда тууйбу дээш сегиржи алышы-бодунуң эштери Улуг-Ш-Тюлюш Чоптуг-оол оглу-жант Чимит-Дамбаа Хо-Морзуна оглу суглар-маадырлыгы-биле ам-ныннан чарлып, санит-Монгуш Амааның холу-өлгөн. Ол дөрткү взвод-бирги салбырынга 31-ти-дейжи кавалерийжи пол-8-ки дивизиязынга ту-чораан, командир лейтен-Монгуш Доржу турган. Бис-даайывыстың дугайы-кандыг-бир сактыш-төөгүнү билир кижилер-болза, бис-биле харылза-бо телефоннарже дол-болза, өөрүүр бис. 8-923-6888, 8-983-591-0888.

Кады төрзэн дум-Соян Дажы-Палымаа-оглу.

МЭЭҢ НАМДАРЫМ — ӨӨРҮМ НАМДАРЫ

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы Ховалыг Таргый-оолович Очур «өске оран-че» чоруур мурнунда бодунуң чурттап эртип келген амыдыралының кол-кол болуушкуннарын бижээш, ажы-төлүңгө арттырып каан. Тыва эки турачының бижээн допчу намдары ооң мурнунда чылдарда каяа-даа парлат-тынмаан, чырыкче үнмээн. Ынчангаш «Шын» солунуң номчукчуларының эки турачы өгбевистиң бодунуң бижип каан чүүлү-биле бир дугаар таныжып турары бо.

Мен, Ховалыг Таргый-оолович Очур, 1916 чылдың май 5-те Улуг-Хем кожуунунуң (амгы Чаа-Хөл кожууну) Кара-Тал сумуунуң девискээри болур Ортаа-Хемге малчын-тараачын ажылдыг, дарган, узаныр Ховалыг Таргый-оол Сайын-ооловичиниң өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Ачам-авам Эйлиг-Хем чурт-тулгар.

Чаш чылдарымда, ачам-ачамның дун допчу болгаш, мал-маган азыражырынга, дүжүттү күзүн ажаарынга киржип база бичи дунмаларымны өстүржүп, дузалажып чордум.

Шору эр апаргаш, ачамның узаныр-дарганнаар ажылдарында дузалажып, өрүк базарынга мергежил, ачамның рош-бижектер согарынга, аңнаарында чугула херек боо-чепсек херекселдерин белеткеп кылырынга, өг иштинге херек-ээр кыскаштар, ожук-паш дээш, оон-да өске дериг-херекселдерни кылырын чамдан көрүп ап база дузалажып-даа чордум.

Ачам часпас-адар аңчы чораан бол-аш мени шору эр апарганымда, аңнаарда дертип ап, өөредип-даа чорду. Ынчангаш ачам-авам мени биче сеткилдиг, шын-чы чорукка кижизидип, ылаңгыя ажыл-ыр чорукка өөредип кижизидип, чагып: «Киж болуру — чажындан, аът болуру — кулундан» деп тыва чоннуң үлегер-маанга өөредип чордулар. Ынчангаш ачам-ачамның чагыын кажан-даа утпайн, одумга удуртулга кылып чордум-даа...

1930 чыл үезинде тыва бижикке бодум, мал-маган кадарып чорааш, хар кырынга ижип тургаш, өөренип алдым. 1932 чыл-да Аревзге (Тываның аныяктар эвиле-инге) киргеш, Аревзний (аныяктарының эволюстуг эвилелиниң) Ортаа-Хемде ге организация секретарына соңгуткаш, 937 чылга чедир ажылдадым.

1937 чылда ТАРН-ның (Тываның раттың революстуг намы) кижигүнүңгө киргеш, Ортаа-Хемге нам үрүнүң дарга-ынга соңгуткаш, ол эге организацияның секретарына ажылдап тургаш, ол девис-кээрге араттарның амыдырал-чурттал-зынга чаартылгаларны шын организас-ап, ылаңгыя намның ажылынга база аныяктар ажылынга дорт киржип, чаа ту-чаңчылдарга өөредип, тараа-быдаа эмни шынарлыг белеткеп, ылаңгыя мал-агандан аъш-чемни, алгы-кешти чөптүг жыглап кылып чорааш, чон амыдырал-чуртталгазын экижиткен дээр болза, час-ырыг звес.

Ол үеде чер ажылынга эң чугула ийги-тириг — үрезин турган. Ынчангаш араттар күзүн тараазын ажаап алгаш, алыр чылын тарырынга чедер бол-аш артар кылдыр чиңге-тараа, арбай, ызыл-тас, сула үрезиннерин уургай-арга, барбаларга шыжап алыр турган. О чугула айтырыгларның соонда тараа өлдериңиң суггарылга айтырыы база ар (буга, арык бугазы), ооң соонда де-иг-херекселдер (андазын, илиир, ка-ыыр, оон-даа өске) айтырыы база аът-ары-биле хандырылга. Бо ажылдарны организастап кылырынга ол девискээрге арбан даргазы (Х.С.Меңниг-оол), нам үрүнүң даргазы (Х.Т.Очур), суму даргазы

(К.Чигден) кол удуртук-чулар бооп турганнар.

1939 чылда Ша-гаан-Арыг хоорайга нам кожкомунуң бир ай хуу-саалыг өөредилгезин эртип дооскаш, 1939 чылдың 6 айда нам кожкомунуң көдээ үнер сургакчызы (инструктор) хүлээлгелиг ажылдап турумда, 2 чыл болган соонда, 1941 чылда, не-мец-фашисттер эжелек-чи Германия ССРЭ-же халдап, дайын эгелзэн.

Ол үеде дайын байдалыга ажыл-хе-ректи өскээр шилчи-дип, Кызыл Шеригже белек-дузаламчыны чыырын организастаа-рынче угланган турган. Ополчен шериг-ге өөренирин организастаан. Ылаңгыя идик-хепти шериг формаже шилчидер, аът-хөлдү суму, арбан бүрүзүндөн шилип үскеш, фронтуже чорудары дээш ажыл хайнып-ла турган.

Ол үеде, белек-дузаламчы чыыр ко-жуун комиссиязының кижигүнү турдум, чай чок турдувус, чүге дээрге, үе кончуг харысалгалыг, чугула турган.

1941 чылдың күзүндө ТАРН ТК-ның кыйгыры-биле Кызыл хоорайга совпарт-школага өөренип кирдим. Ол школаны ооң соонда шеригниң политажылдакчы-лар школазы кылдыр эде тургускан, ону 1942 чылда доостум. Ооң соонда АРШ-ка хуваалда езугаар бардым.

Оон эгелзеш шеригниң политажылчы өөредилгезинге кирген — пулемет эскад-ронунче чоорту шилчип киргеш, пулемет-чик эргелиг болганым ол боор.

1943 чылда эки турачылар отряды-че кирип, бөлүк пулеметчиктер-биле чорупкан мен. А кол сорулгавыс — не-мец-фашизмге удур демисежири-биле Ада-чурттуң Улуг дайынында аъттанган тыва эки турачылар бис. Тыва эки турачы аъттыг шериг эскадронга кады турганым пулеметчиктер Х.Балчий-оол, Х.Дөңгүр-Кызыл, М.Кечил-оол (сержант) база бистиң командиривис С.Бүрзекей, Сам-бу Мезил-оол, Даңзы-Белек, Чет, Комбуй болгаш оон-даа өскелер бар ийин. Бистер ол үеде эрес-дидим, бүзүрелдиг мөзү-шынарлыг, бедик белеткелдиг дайынчы-лар турган бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынында маадыр-лы-биле киришкеш, келдивис. Ылаңгыя Украинаның Ровно облазының девискээр-леринге немец-фашистер-биле хан-шыл-ба кылдыр тутчуп, амы-тынны харам чокка дайынынны ойтур шаап турдувус. Деражно, Погорельцы, Пандалия, Сурми-чи суурлар болгаш улуг хоорай Дубнону немец-фашистерден хостаар дээш шавар халдаашкыннарга эш-өөрден чыда калба-дым, пулеметчу часпас-адар мергежил-биле чүгле серемчилелдиг бурунгаарлап, чидиг демиселге тиилеп ап турдувус. Кол-ла чүве ынчангы чедип алганывыс кай-гамчык улуг Тиилелге!

Улаштыр ам-даа шериг хевээр артып,

Тыва эки турачы Х.Т.Очур.

Иркутскиге турган шериглерге келдим. Ол үеде Япония бисче халдаарыга белетке-нип турган үе чүве.

1946 чылдың май 20-де үнген ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Чарлы-биле Ир-кутскиден дайын соонда ол турган совет шериглерни халап чандырган. Мен төрзэн Тывамче ол шеригден халажып чанып кээримге, Чаа-Хөлдүң партия райкомунуң инструктору ажылга хүлээп алды.

1947-1949 чылдарда Кызыл хоорай-ның совпартшколага өөренип киргеш, ону дооскан соонда, Сүт-Хөл районнуң күүсекчи комитетиниң инструкторуна кезек ажылдап турумда, Чөөн-Хемчиктиң шериг комиссариатына шилчиткен. Аңаа ажылдап тургаш, ол-ла кожуунуң Хорум-Дагның Жданов аттыг колхозка парторгтадым. Ооң соонда чылдарда колхозтуң даргазы бооп ажылдадым.

Ол үелерде тыва коллективтиг ажыл-агыйлар — колхозтарже араттарны ки-рип, чаа колхозтар төвү суурларны ту-дуп эгелзеш, көшкүн чораан тыва чонну сууржуң амыдыралче киригени-биле школаларны, клубтарны, интернаттар-ны, эмнелге албанын, садиктерни база өске-даа тудугларны, ылаңгыя чуртталга бажыңнарын ажылгалга киригенин эң-не шын шиитпир деп бодаар мен.

1950 чылда Чаа-Хөл районнуң девис-кээрлери: Ортаа-Хем, Бай-Булуң, Үрбүнге турган бичии колхозтарны каттыштыргаш, Сталин аттыг мөөңнөп тургускан колхоз-ка ачам Ховалыг Таргый-оол Сайын-

оолович Ортаа-Хемге малчыннап артып калган, а ачамның кады төрзэн дунмазы Ховалыг Меңниг-оол Сайын-оолович Үрбүнге көшкеш, 1950 чылда организас-таан Сталин аттыг колхозтуң бода мал фермазының улуг кадарчызынга (пенсия-же үнгүже — 1958 чылга чедир), улуг уруу Уйнуку — ол ферманың эргелекчизинге, оон бичии уруу Тая — бызаа ажаак-чызынга, хеймер кызы Майя сөөлүндө саанчылап чорду. Ол-ла фермага мээң кады төрзэн дунмам Хүргүл-оол инек ка-даржып, а өөнүң ишти Дол керним саан-чылап чорду. А дунмаларым Допур-оол, Дадыл-оол ол-ла колхозка аныяндан эгелеп ажылдап чордулар, мал ажылын-га салым-чаяанныглар-ла болгай.

Мен Чаа-Хөл райкомунга кээримге, чаа тургустунган колхозтарга партком секретарына ажылдаарын сүмеледи. 1957 чылдарга чедир Чаа-Хөлге Сталин аттыг колхозка база «Тиилелге» колхозка партком секретарына ажылдадым. 1957-1961 чылдарда мал-чер ажыл-агыйлыг «Найырал» колхозка бригадирлеп, а ооң соонда фермага учетчиктеп ажылдадым.

1961-1976 чылдарда чаа тургустунган «Найырал» совхозка ажылчын аъттар ажаап, ооң соонда хой кадарчылап чо-рааш, 1976 чылда хүндүлүг дыштанылга-же үндүм.

Мен өөм ишти Доспан Уйнуку-биле 5 ажы-төлдү кижизидип өстүрдүвүс.

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде немец-фашисттер эжелекчилерни ойтур шаварына фронтунуң командалылының дайынчы даалгаларын күүседиринге, үлегерлиг, бедик дайынчы деңнелге эрес-дидим, маадырлыг чоруум дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының орденнер, медальдар база дайынчы херек демдек-тери-биле шаңнаттым.

Ада-чурт дайынының ордениниң бир-ги чергезин 1944 чылдың май 26-да Мос-квага, Кремльге, Ада-чурт дайынының ордениниң ийиги чергезин база 1944 чыл-да Москвага, Кремльге тывыскан.

Тыва Арат Республиканың Күш-ажыл ордени-биле ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Чарлы-биле шаңнаан.

Ниитизи-биле 9 медальдар база 3 херек демдектери-биле шаңнаткан мен. Мооң-биле допчу намдарымны доос-тум. Мээң допчу намдарым өске бүгү эш-өөрүмнүңдөн ылгалбас дээрзи моон илдең боор.

Ховалыг ОЧУР.

P.S. Фронтучу чок болган соонда 1996 чылда Ада-чурт дайынының ордениниң үшкү чергези-биле ону шаңнаанының дугайында тускай бижик Москвадан келген.

Чаа-Хөлдүң Ортаа-Хем арбанын-дан фронтучу оглу Ховалыг Тар-гый-оолович Очурнуң келир сал-галдарына бодунуң бижип кааны допчу намдары мындыг-дыр.

Материалды парлалгага Эрес-оол МЕҢНИГ-ООЛ болгаш Владимир ЧАДАМБА белеткзэн.

Чаа-Хөл кожууну чурттуг Ховалыг Таргый-оолович Очурнуң сактыыш-кынын парлап турар хүнүвүс төөгүлүг — май 5-те ол 99 харлаар турган. Ооң допчу намдары Тываның кайы-даа булуңнарындан барган эки турачы дайынчыларнындан ылгалбас, шынап-ла, ындыг: тыва кижилер ол үеде тараа тарып, аңнап, мал-маганын азырап, ажы-төлүн өстүрүп чораан.

Ынчалза-даа бистиң ол өгбелеривис онзагай кижилер чораан деп үнелээр апаар. Олар «Киж болуру — чажындан, аът болуру — кулундан» деп үлегер-домакты аажок сагып, уругларын ажылгыр, шынчы чорук-ка кижизидип чораан. Чоннуң чаңчылдарының чылы кылдыр чарлаан бо үевисте тыва чоннуң ол эртинелерин аажок хумагалыг өөренип, ажы-төлге дамчыдып чорууру күзенчиг.

*Ондар Намдакович Лопсан-Серенниң демдеглел кыдыраажындан
(1916 чылдың март 15-те төрүттүнгөн. 1994 чылдың май 29-та мөчөөн).*

АМЫДЫРАЛЫМНЫҢ ТӨӨГҮЛҮГ БОЛУУШКУННАРЫ

Чадаананың Үстүү-
Хүрээге өөрөнгеним

1926 чылда ачамның даайы болур дарган Ширнеңи өөнге ачам-биле чорувуста, оглу Ондар Норбу Үстүү-Хүрээге алды чыл өөрөнгөн мен деп чугаалап оорар чораан. Амында башкылар Лопсан-Шыырап — Ондарларның Сүрүн дузалакчызының оглу, Хуулгаан оглу Севзэн, Ловуң хелиң оглу Араптан — Улуг Хүрээге өөренип алгаш келген улуг эртемниг башкылар бар деп чугаалап олура-рын эки сактыр мен. Ол-ла чылын бисти, үш оолдарны, идик-хевивис, аыш-чемивисти белеткээш, адаларывыс ол Норбу кешпиниң чанынга Үстүү-Хүрээге шажын номунга өөрениңер дээш чедирип каан. Ондар Норбу кешпи Монгуш Миндрья хелиңниң өөнде кады чурттап турар болду, ол өгүң чанында бичии өгге Монгуш Калзан, Монгуш Дакпай деп ийи алышкыларның чанынга мени база эштерим Давааны (шола ады Кыйбаар дээр, чоок төреливис болур киж), Теректиг чурттуг Дөңгүр-Ак деп кижиниң оглу Доспаңны тургузуп кагды. Ол алышкылар хелиңниң төрзөн думчалары болду. Олар Норбу кешпиден ном өөренип турганнар. Калзан, Дакпай алышкылар: «Лама болур, номга өөренир дээр киж сүзүк-идегелден эгелээр чүве болгай, башкы кажан, анчаар өөренирин айтып бээр, оон силерни өөредип эгелээр бис» — деп меңээ чугаадылар. Үжелээ чаңгыс өгге уруп алгаш, өөренип эгеледи-вис. Моол бижик өөренип турган бис. Лама башкыларывыс терге тыва бижикти кылып турар деп, Үстүү-Хүрээниң башкылары Лопсан-Чинмит, Севзэн, Камзы камбы, Араптан, Чүлдүм унзук, Ондар Норбу олар бол-ш өске аттарын билбезим хөй лама башкыларны адык турган. Үстүү-Хүрээге барык үш чыл өөре өөрөнгөн бис. Адым Севзэн турган, Тактан камбыдан (оол-камбы) сагыл четтирдим, ан адымны Лопсан-Серен деп каан. Кижиниң ады ужу-утка-г болур, номдан алган ат-тыр деп чугаалады. Бистиң Хүрээге өөренип турган үеисте эң-не улуг дужаалдыг киж Араптан кешпи турган, Кыдаттың Улуг Хүрээниңге өөрөнгөш келген, өөре башкыларга хүндүткелди-и ка кончуг турган. Сөөлүнде өөркине акым Быйымбаның азын ап чораан, Чимий-оол өөре Серенмаа деп ийи уруглар-г. Кешпиге 5-6 чыл өөренип турган, оон шылгалдалар эртер, эрткен киж ол дужаалга кончуг. Шылгалдаларны эртип давайын база барып болур. 1929 чылда Норбу кешпи шуп-шуп өөренип турган хуурактар-г чыып алгаш, моон соңгаар дээр дээрээ-даа турбас хевирлиг чүве-с, силер ам аалдарыңарга кончуг, ада-иелериңерниң амылынга дузалажыңар деп чугаалады. Ачаларывыс Үстүү-Хүрээге келгеш, бисти ап турган Норбу кешпи Арат чазаа дээр эрептерге, оолдарыңарны кештир бижикке өөредир болза кештир деп чагып турган. Кажан бижикти көдзээге өөренип

О.Н. Лопсан-Серен 1993 чыл.

эглеи берген үеде Норбу кеш-
пиден сонуурган, чаа үжүктөрин
кайы хире өскерилгенин айты-
рып турган бис. Ламаларның
чогааткан үжүктөри биле чаа
үжүктөрни ийи холунга тудуп ал-
ган дөмөйлөп, өскерилгелер бар-
даа болза, дөмөй талалары база
бар деп чугаалап турду. Норбу
кешпи 1933 чылда көдзеге кел-
геш, өг-бүлө туткан. Мал-тараа
ажылы кылып чорааш, 1938
чылда аарааш чок болду.

Чадаананың Үстүү-Хүрээге, ол үеде үш улуг дуганнар бар чо-раан. Оларның ишти шупту торгу-маңнык, янзы-бүрү хемчээлдиг кадактар, хөй бурганнар бар, оларның хевир-дүрзүзү аңгы-аңгы. Хөй шаң-кеңгирге, дам-быралар, бюрээ-бүшкүүрлер, янзы-бүрү хемчээлдиг хөй Ches, хола дагылдар, колдулар дуган бүрүзүнде турдулар. Хүлер болгаш мөңгүнден кылган улуг колдуларның одун үргүлчү кып-сып каан турган. Кажан Улуг Ху-рал болу бээрге, албан-дужаал-дыг лама башкыларның кедер хептери, бөрттери, хуралга сам-наарда херек дүрзүлүг маска-хептери янзы-бүрү хөй боор тур-ган.

Чаа бижикке өөренип,
ажыл-ишче киргеним

1930 чылга чедир Устүү-Хүрээге өөрөнгөм соонда, аал-кодандан үнмейн, чоок-кавы-үе-чергем-биле кады аал-жылын кылчып келдивис. 1931-чылдың чазын Шелениң Кежиг-Аразы деп черге өглер типкен. Арбанның 10 хардан өрү 14 харга чедир оолдар, уругларын бижикке өөредир деп чарлаан. Ачамга арбан даргазы Ондар Доржу оглунарны белеткеңер деп сөглеткен болган. Ада-ием чөлүззелрин берип, идик-хевимни, аыш-чемимни белеткеп эгелзэн. Ачам мени эдэртип алгаш, аътка херек чүүлдеривисти артып алгаш, Кежиг-Аразынга чедирген. Келиривиске ийи өг тип каан болду, өөренир оолдар, уруглар улуг улустары-биле ол хүн шупту чыгып келдир. Мээң-биле шупту он сес кижи болдуvus. Башкыларыvus деженир-шугланыр идик-хептеривисти, аыш-чемнеривисти хүлзэп ап турдулар. Бистиң башкыларыvus Ондар Көк-Хуна, Ондар Данзы-Белек болду. Моол бижики өөренип эгелзэн бис.

Өөренип тургаш, аыш-чемни
боттарывыс кылып, башкыла-
рывыс-биле кады база кылчыл
турдугус.

Өөренип турувуста биске бир солун болуушкун болду. Хер-Тайга сумузунуң даргазы Ооржак Самбуу, алдыы Ишкин бажынга чурттап турган, нам үүрүнүң даргазы Ондар Даваа (шолазы Кызыл-Кулак), ооң оралакчызы Түлүш Ламажап сулгар келгеш, Шелениң Чодураа бажынга Хер-Тайганың он дугаар арбанының хуралын эрттирер, өөреникчилерни база ап алып деп башкыларывыска чугаалаан. Ол улуг хуралга чедип келдивис. Арбан даргазы Ооржак Самбуу намның Улуг Хуралының салган сорулгаларын, тыва чоннуң бурунгаар хостуг хөгжүлдезиниң дугайында болгаш бо үеде чамдык улуг дужаалдыг даргаларны ажылдан база хостап турар чүве-дир деп чугаалады. Хувискаалчы ядыы араттарның оолдары, кыстары төп черлерде база ажылдап эгелзэн. Олар улуг Москва хоорайга тергиин эки өөрөнгөш келген Каа-Хем нурттуг Иргит Шагдыржап, улуг Ленин, Сталин башкыларның өөреникчилери-биле чоок Саллак Тока, Улуг-Хемден Түлүш Нүлдүм, Өвүр Торгалыг чурттуг Ондар Токпак-оол оглу Седип-ол болгаш оон-даа өскелерни адады. Намның 8 дугаар Улуг Хуралының шииттиринге удурланган эвээш санныг кижилер бар, оларны тудуп хоругдаан деп турганын эки билир мен. Моон оңгаар моол бижиик өөрөнмес, оттарывыстың тыва бижиивис өөренир бис. Ону өөренир беткелдер бүгү Тываның арбан-умуларында эгелей берген, ичии-даа, улуг-даа кижжи бүрүзү күк-бижикке өөрөнип эгелзэр дугайын түңнөп чугаалашты.

Ол-ла 1930 чылдың чайы-
нында арбан бүрүзүңге бижик
өөренир бөлгүмнөр тургустунуп
эзелзэн, сөөлүндө барып чайлаг
школазы деп адай берген чүве.
Мен база өөренип кириптим.
Тожу чурттуг Сумья, Каа-Хем
чурттуг Салчак Паас деп ийи
башкы бистерни өөредип эгеле-
дилер. Бижикке өөренип алыр
дээн аныктарның иделкейли-
вис-даа, сонуургалывис-даа
кончуг турган. Өөреникчилернің
аразындан кончуг дүрген шин
гээдир, арай оожум-даа улустар
турдуvus. Башкыларывис хүндүс
өөредилгезин дооскаш чоруй
баарга, бир каш улус соондан
баргаш улаштыр өөренип турган
бис. Ийи ай эртип турда, күзүн
үжүктөрни кожуп, номчуп эге-
лей берген бис. Башкыларывис
бистиң-биле дөмей өөрүп, киж
өөренимес чүве кайда боор деп
турганнар. Олар мээң чажыт эш-
терим шериг Ойдул, Таржаа, Он-
дар Доржу дээш, оон-даа еске
өөредилгеге сундулуг оолдар
турган.

Күскээр аалдар шынаага көжүп кирип келген үедө Шеле арбанынга бижик башкылаар Монгуш Ыйдамчап деп башкы келген. Ол башкы даштында кы-ыл будук-биле Ленин башкының туруун чуруп каан ак өңүг деп-терлерни биске үлөп берип тур-

ду, Номчуурундан аңгыда, ол дептерге үжүктөрнү, сөстөрнү, харын-даа узун домактарны бижип эгелей берген бис,

Ол үеден эгелген-е арбанның ажил-хэрзэнге киржил, хурал-чыыштардан чыдып калбайн, солун-сеткүүлдерни аалдарга чедирип, номчуп берип эгелзэн мен. Харын-даа хурал-суглааларга бодумнуң санал-оналым чугаалап турар болу бердим. Мени ырак черлерде турар малчын араатарже үргүлч сургакчыладып чорудуп турар апарган.

1931 чылдың алды айның 15-те Хер-Тайга сумузунуң 19-ку Аревз үүрүнүң бүгү ревсомолчуларының хуралына Аревз кежигүнүнге кирдим. Эл баары деп черге шыкка шупту келген улус олуруптувус. Хурал эгелзэн. Аревз үүрүнүң баштайгы айтырыычаа аревзчилер элзедип киирер деп чугаалады. Мен иштимде арай сүрзэдеп, улус-чоннун, аныктарның хөйүн эскерип көрүп тур мен. Бир дугаарында мени тургусту. Допчу намдарымыны дыңнааш, оон айтырыглар салып эгелзэн. КИМ деп чүү чүвөл, ТАР-ның чиңгине даргазы кымыл, Ленин, Сталин башкылар деп кымнарыл, хам-лама улустарың бар бе, кайы малчын аалдарга солун-сеткүүлдер чедирип номчудуң дэзш, оон-даа өске хөй айтырыгларга харыыладым. Өске эштерим база туруп, боттарының дугайында чугаалап, айтырыгларга харыыладылар. Сөөлүндө хуралдың оралакчызы Ондар Даваа аревз кежигүннеринге тос кижини хүлзеп алыр деп саналдаарга, бадыладылар. Кады кирген эштерим: Таржаа, Самбуу, Байыр-оол, Ойдул, Серенмаа суглар. Ол эштерим Тывавыстың хөжүлдезинге, эрге-чагырга ажилдарына боттарының кызымак ажил-ижи-биле көскү исти арттырып кааннар.

Ол-ла чылдың күзүн, сентябрь айда, Хөр-Тайга сумузунун Аревз үүрүнүн соңгулдагы хуралы болган. Хуралга мени Аревзнің 19 үүрүнүн даргазын-га соңгаан. Ол ажилымга 1940 чылга чедир ажилдадым. 1940 чылдың чайынында Хөр-Тайга нам үүрүнүн даргазы Ондар Хорлуу Чалбайган уруу партия кежигүнүнге кирер деп сүмеледи. Кылып-чорудуп турар ажил-ижиң түннелдиги боол турар-дыр, ажилыңга шудургуну көрүп тур бис, белеткен деп чугаалады. Хурал болган, хүлээп алып деп кижикчилер бадыладылар. Ондар Хорлуу черле кончуга аас-сөскүр, эрестиг кижичи чораан. Партия кежигүнү дептеримни Чөөн-Хемчик нам кожкомунга ТАР-ның политбюро кежигүнү Куулар Додаштай тывыскаш, Кызылга азы улуг Москва хоорайга өөренир болзуңза эки, партия кежигүнү кижичи каяа-даа өөренип болур, хостуг эргелиг деп чугаалады. Мен ам каш хонгаш, улуг Москваже сургуулдап чоруур-дур мен, Салчак Тока дарга чорудуп тур деп дыка өөрүшкү-маңнайлык чугаалады.

(Уланчылыг).

Уруу Мария ЛОПСАН-СЕРЕ
солунче белеткээн.

КРАСНОЯРСКИЙ
ЧЕДИП,
ФЕСТИВАЛЬ
КИРИШТИВИ

Тиилелгениң 70 чыл ол
уткуштур апрель айда 1
ноярскеге караа кербес
валидтер ниитилелдер
фестивалынга киржи ча
ганы шагда-ла алган бис.
баштайгы чадазында
чылдың ноябрь айда 5 н
ривис дегере кире берген
ган-даа болза, акша-көпее
бергезинден Красноярск
райының баштаар чери
чүгел бистиң «Центр А
фольклор бөлүүвүстү тү
концертке киржири-биле
лаан болду.

Караа көрбестер ниитилелиниң аразында «Тиеллеп салюду» фестивалдың татаалдазына киржирине ТР Культура яамызы, деткимчи дузалашкан болгаш олар ачысында улуг көрүдөгө кире аас-кежи биске тааварыш Трансспорт-биле «Поддержка» хей-ниити фондусунун дарбаазанын Боян Богбалдаевич Ооржакчын чолаачылыгы микроавтобу бергеш, улуг деткимчени кырганынга база караа көрбестер ниитилелиниң будурулгезин чигине директору Людмила Максимовна Джевало «дамсы дуза» дээр шышка киржикчизин долузу-биле дырганынга өөрүвес араажар.

Бисти чедирип чораан чо-
чыларывис Валериан, ор-
машиназын аажок эптиг, ар-
өпөш дивес кылдыр чорудуп-
ду, дузааргаа база кончур оол-
болган. Орук чежемейинч-
узуң болза, каттырынчыг чу-
лар чугаалажып, кожамыкта-
ырлашпышаан, машинага ө-
летпишаан хап-ла олур бис. Б-
ти уштап-баштап чораан спец-
лизивис Анна Тумат машина
«суггарбышаан», бистерни б-
чемгерип чорду. Дүнекинин 21-
ажып турда «Металлург» д-
филакторийинге чедип кел-
орукка шылаан улус дүргө-
өрээлдер апкаш, чыдыптыкы

Бистер 13 дугаарында үн-
вүс. Шутпу ырлажыл кирилт-
виске, каракка ак-көк төрзөн-
вавыс, бедик-бедик даглары-
хемнер, хөлдери-вис, мзэстер-
оъттап чоруур янзы-буру ма-
маганывыс чуруттунул тур-
Сактырга-ла, биске бир-ле к-
немежил, хей-адывыс көдүр-
турганзыг. Фестивальга шутпу-
номер үнген. Түннелинде кири-
кен артистерге «Салют Побе-
да – 70 лет» деп тускай медаль-
тыыскан, биске бирги чергени
дипломун тудусту. Фестиваль-
киржикчилерниң шуптузунун са-
лааны «День Победы» деп үн-
туң билири ыры-биле доозулду.

Красноярскиден төрзэн
 вавысче өөрүшү-манайлыг
 дик көдүрлүүшкүнүг ырлаш
 шаан, апрель 19-та эртенг
 8 шакта чанып келдивис.
 ришкен артистерниң аттары
 Мөңгүн-оол Сонам, Белек-
 Даржай, Геннадий Монгуш,
 Сайын, Сержиңмаа Хоаа
 Алдын-Кыс Монгуш, Кертк
 Данзын, Ирина Бюрбю.

«Тиилеллени салуду» фестивалга эки киришкеш, тигилгелиг чанып келдивис. Оранчуртувуска кирип келиривис артында-ла айдызап турганы даа ышкаш. Кызыл чоошуруп келирге, оглун эмзирген элибистерни «Эр хейлер» дзын уткуп алды.

Ирина БЮРБУ

Улуг Тишелгениң 70 чылынга

Мээң даайым –
улуг лейтенант

Доңчут Данзынович Куулар – Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи. Ооң чаш чылдары Хөндөргей суурга эрткен. Школаны дооскаш, ол шериг албан-хүлээлгезин эрттирген. Улаштыр Тамбовтун аъттыг шериг школазын дооскаш, Кызыл-Мажалыкка взвод командирлеп, эки тура-чыларны өөредип турган.

1943 чылдың сентябрь айда эки турачы эш-өөрү-биле дайынча аъттанганнар. Ровнонун чигир заводу дээш тулчуушкунга он ажыг дайынчы эштери-биле улуг лейтенант даайым Доңчут Куулар маадырлыгы-биле өлгөн. Мээң авам Найдунчап Куулар даайымның чаңгыс кыс дунмазы чораан. Мен Хөндөргей суурда өг-бүлелиг, ийи уруглуг чурттап чор мен. Улуг даайым Доңчут Данзынович Куулар чораан болза, бо чылын 100 харлаар турган. Ол бодунун аныяк назынын, билиглерин, мерге-жилин шериг херээнге, төрзүн чуртун камга-лаарына бараалгаткан. Ынчангаш даайымыс-ка ооң салгалдары аажок чоргаарланыр бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, улуг лейтенант даайымыстың 100 харлаанынга тураскааттымыс.

Көктүг, шыктыг Хөндөргейге
Хөглүг, омак өзүп келдиң.
Агым суундан балык тудуп,
Аргазындан аңнап чордун.

Школаны дооскаш,
Шериг хүлээлгени эрттиргеш,
Анаа орбайн, аъттыг шериг школазын
Амыр-тайбың доозуп үндүн.

Удаваанда улус шупту дүвүрзэн
Улуг дайын эгелзэн деп шимзэн үндү.
Украинаны хостаар дээш
Улай-улай өөр-өнер чоруптулар.

Даайым күжүр улуг чаага киржир дээш,
Ровнону хостаар дээш аъттаныпкан.
Удаваанда тулчуушкундан чагаа келди,
Даайымны немец огу тавараан дээн.

Хайлыг октуң халавындан
Кара бажың акы-дунма Украинада,
Кедээр ырак чевег черде
Кездээ мөңгө уйгуң удуп артып кагдың.
Анатолий МОНГУШ,
тыва эки турачының чээни.
Хөндөргей суур.

Мөгейип-ле чоруулуңар

Дайын-чаалыг дөртөн чылдар
Талыйтыр-ла ыраан тудум,
Төөгүдө таңмаланган
Төккөн ханның өңгүр-чиди
Оңуп-сиңип читкен-даа бол,
Оран-чуртта, бүгү чонда
Аагы-мээги ам-даа хевээр
Ажыңнадыр «чип-ле» чоруур.
Даартагы чырык хүн дээш
Дайын-чаага бажын салган,
Эрес-дидим оолдар, кыстар
Эгүүр шагда аравыста
Тайбың ишче бисти баштап,
Дагдыныкчы, башкарыкчы,
Тура-соруун бедик туткан,
Тугувус бооп киискип чоруур.
Амы-тынын харам чокка
Артын орта октап чорааш,
Чайынналчак чуртталганы
Чаалап берген маадырларга
Четтиргенин илередир
Чечек сунуп болдунмас бол,
Бөдүүн ишчи «шаңнал» кылдыр
Мөгейип-ле чоруулуңар!

Маадыр-оол ДАНЗЫН.
Кызыл хоорай.

Бурунгаар, Тыва!

Чонувустун сүлде-сүзүү —
Чолдуг үүле, хей-аьдында.
Чуртувустун эртинези —
Чуруп ханмас бойдус каазы.
Малдар долган одарларлыг,
Мактап четпес төрзөн черим.
Бурунгу чуртум —
хостуг, чоргаар Тывам!
Бурунгаар, бурунгаар,
чүгле бурунгаар!

«Төрзөн өдээр кагбайн,
Төлөптүг эдилеңер» — дээн
Өгбелер чагыг сестери
Өндүр кыйгы болуп артсын!
Кажанда-даа ээн калбас,

Хаяаланган даглыг чуртум.
Бурунгу чуртум —
хостуг, чоргаар Тывам!
Бурунгаар, бурунгаар,
чүгле бурунгаар!

Чонум — чуртум сеткил — сөңнү —
Чоргаар үннүг хөөмей-сыгыт.
Улуг-биче сагып чоруур
Ужур-чаңчыл ханда сиңген.
Ыдык арттар — хемнер долган,
Ырлыг-шоорлуг демниг чонум.
Бурунгу чуртум —
хостуг, чоргаар Тывам!
Бурунгаар чуртум —
хостуг, чоргаар Тывам!

Орлан ДАМБА-ХУУРАК

Бурунгаар, бурунгаар,
чүгле бурунгаар

Аъттарывыс дынын салып,
Артка-сынга киискидип,
Чаңгы-дипке, ораннарга
Адывысты алдаржыдаал!
Азия төвү, Эней-Сайның,
Саян, Таңды төлдери бис!
Бурунгу чуртум —
хостуг, чоргаар Тыва!
Бурунгаар, бурунгаар,
чүгле бурунгаар

Апрель 20.2008.

Башкывыстың шериг үнү

Кур-Чер школазы. Сактырым-га, башкывыстың шыңгыы, шериг үнү Шамбалыгның Дыттыг-Өзенде, Хадылыгның баарында Алдар даанда, Калбак-Хадының аьргазында ам-даа чаңгыланып турганзыг. «Ол кымыл?» деп мээң чаңгыс суур чуртташтарым дораан боданып эгелей берген ча-даас. Эрензен Олай-оолович Төжит кайгамчык-ла кызымак башкы!

Ынчангаш өөреникчилери бистер башкывыска тергиин ынак бис. Корум-чуруму кошкак оолдар безин башкыны дыка хүндүлээр турган. Шыңгыы не-гелделиг, өөреникчилеринге ынак, чөл сеткилдиг, ам бодап олурарымга, ындыг башкылар ховар-ла боор. «Орленок», «Зарница» шеригжиткен янзы-бүрү оюннар органиастап турда, чайгаар салымныг. Туризмни школага ол удуртуп чораан. Уг-шиг тывар (ориентирование) талазы-биле билиглерни, боо адарыңга, шаптараазынның оруктарны эртеринге, карта-биле ажылдаарыңга дээш, черле янзы-бүрү билиглерни ылаңгыя оолдарга кончуг билдингир тайылбырлавышаан: «Шериг херээ эрттирер улус-тур силер, оолдар» — деп хөлчөк сургап, кижизидип чораанын ам-даа сактып чоруур мен.

Чылдар билдиртпейн шуужуп эр-тип-ле турар. Школаны чеже-чеже өөреникчилер чылдың-на доозуп келген чүве. Үе-шаг билдирер звес, шериг херзэн эрттирип каапкан оолдар школа-зынга келгеш, боттарының өөренип чо-раан класстарыңга олурупкаш, кым чүнү үүлгедипкеш, Эрензен Олай-ооловичке чемеледип чораанын сактып, каттыржып шаг-ла болурлар. Ынчаар хөөрежи олур-увуста башкывыс класска кирип келир-ге, шупту тура халчып келгеш, шаанда өөреникчи чораан хевээр уткуп алыр бис. Оолдардан сержантылар, харын-даа старшина эргелиглер-даа бар. Олар башкызынга өөрүп четтиргенин илередип база бичии класстарда дунмаларыңга чагыг-сүмезин берип чедип келирлер.

Бүдүн өскүс база чартык өскүс, амыдыралдың шын оруундан азып-тенип чоруй барып болур опчок тенек турган оолдар, уруглар безин башкывыстың ачызында, ооң кижизидикчи болгаш сеткилден бичии чаштарга ынаа-биле, ооң-на суртаалындан эртем-билигни чедип ап, ажы-төлдүг, аас-кежиктиг кырг-ган-ава, ачалар апарган чурттап чор бис.

Эрензен Олай-оолович Кур-Чер школазынга 1970-1990 чылдарда ше-риг-патриоттук кижизидилге кичээлдерин тулган эки эрттирип турган. Ооң ынчангы ажылы бичии-даа кошкак дивзенинге өөрүп чоруур мен. Школаны чылдарывыстың чамдык үлерин маңаа сактып бижип көрейн. Май айның эге хүннери. Хадылыг дааның баарында Алдар деп черге «Орленок» шериг оюнун эрттирер дээн чарлалды 6-7 хонук бурун-гаар школаның хана солун азар черинде шагда-ла аза шаап каан. Хайлыг, ол хүн арай бүргө, чаьс чаап турган. Улгады берген башкылар: «Орленокту» өске хүнче чылдырып алыр-дыр, башкы. Соок,

чаьстыг хүнде уругларга берге-ле бол-гай» — деп, Олай-ооловичини дилзэннер. «Шериг оюну болганда, ону өскертип, чылдырып болбас. Харын-даа эки-дир. Кадыг-быжыгга өөренир херек — дээш, командылап кирипкен. — Деңнежиңер! Томаанның! Оң талаже эргил! «Алдар» даанче кылаштап марш!». Маргылдааны эрттирер шөлдү шагда-ла белеткеп каан, чүнү-даа кылы-рыңга калбак, делгем хову четчир. Майгыннарывысты тускайлаан шөлге тигеринге белеткеп каан. Чүге дизе спорт-чу оюннар ийи хүн уламчылаар турган. Күш-хүнезинни четчир кылдыр алган, ожук-пажывыстан эгелзэш, чем кылыр поварларывыска чедир шупту бар. Чааш-кын биске шаптык болбаан. Солунун!

Бир удаада «Орленокту» Шамбалыг суурнун чоогунга Дыттыг-Өзенге эрттир-ген. Алды команда шеригжиткен маргыл-

«Шериг оюну болганда,
ону өскертип, чылдырып
болбас. Харын-даа эки-дир.
Кадыг-быжыгга өөренир
херек — дээш, командылап
кирипкен. — Деңнежиңер! То-
маанның! Оң талаже эргил!
«Алдар» даанче кылаштап
марш!».

даага киришкен. Ол шериг оюнга 5 клас-сан 10 класстарның өөреникчилери-биле каттай класс башкылары база киришкен. 5-6 класстарны бичии дээш аңгылаан, а 7-10 класстарның аразыңга болган маргылдаа кончуг чидиг болган. Чааш-кын дүьш үезинде соксаш кынны берзе-даа, кездээ катап бүргөп келген. «Чер чырык турда, майгыннарыңар тиккилеп алыңар!» — дээн башкывыстың коман-дазын хажык чокка күүседип, шалыпкын шимченип, майгыннарың хендирлерин хере тыртып, быжыглап, үер-чайык хамаанчок, хову черге хат бо-ла болу бээр билер болгаш быжырымчалыг кыл-дыр баглап алган бис. Ооң соонда май-гыннарывысты кыдыындан көөрүвүске, хендирде дизип каан чинчи ышкаш, чүзүн бүрү өңнүг, көөрге чаражын. Эртен оттуп келиривиске, хар чаапкан болган. Майыктан деп болур. Дүьшке чедир хар эрип калган. Маргылдаавыс ийиги хүннүң кездээинде доозулган.

Каяа-даа чорувуста башкывыс чурук тырттырар аппаратадан холдан салбас, кездээ оозун чүктеп алган чоруур. Шко-лага ол-ла чуруктары-биле хана солунга бистерни чырыдып үндүрүп каар турган. Башкылар-даа, өөреникчилер-даа дыка сонуургап көөр турган бис. Үениң эртери билдинмес болгай, чылдар караңнаар, башкывыстың шыңгыы, шериг үнү ам-даа кулактарымда дыңналып чоруур.

Таңды районнун өөреникчилер сле-дунга тиилзэш, республика следунга киржир эргени алган бис. Хуусаа келген. Бистер чүнү билер бис. Башкывысты

шөлзэже үндүрүпкен болган, барбас бис» — дээш, удурланып э-бис. Дериг-херекселивис чүдүрүп: машинавыс-биле Эрензен Олай-оо башкының бажыңың даштыңга вис. Завуч башкывыс Базыр Кончу ынаар киргеш, сураг барган. Үнү-ле, башкывыстың шырай-арны даан хире. Хоржок-тур! Чадап ка Шөлзэде кижини. Акша-көпеекти берейн дээримге, хорадай берди.

Оон уруглар, оолдар маши-дүже халышкаш, бажыңче кирген с башкызын көдүржүп алган үнүп с машинаже олуртуп алган. Башкывы терни аайлап-башкарып, маргыл, эрттиржип берген. Түңнел терги болган: мөгевис шүүлген, ниитизи ийиги черге төлөптүг болган бис.

Амыдыралдың агымы, чашкы выстың үелери эртип, улгады берг болзувусса, ынак башкымын сакты римге, каттырынчыг-даа, бистер некейлерни, ынчаар кижизидип ч- 1962 чылда Кур-Чер школа хып дээн чалыы, аныяк башкы ажылдап чедип келгеш, 1996 га чедир башкылаан. Бистиң ладан мээң билирим ийи башк «Улус өөредилгезиниң тергиини» «Күш-ажылдың хоочуну» аттарн ганнар. Олар база бистиң башкывы өөреникчилери, оон ыңай чеже алганын билбес мен.

Ынчангы школавыс дирек Валентина Михайловна Прота «Күш-ажылдың хоочуну» атка рер дээш Эрензен Олай-оолович адыңга бижзэн шиитпирни алга руп-ла турган, чогуур черинге пейн турганы ол ирги бе? «Москва шаңналдар чокта ол болдунмас» харыы алган. Чылдар эртсе-даа, нуң ажы-төлүн өөредип-кижизиди раан, ажылыңга бердинген башкывы «Күш-ажылдың хоочуну» атты бээнинге арай хомудуп чоруур! Билдинмес, астыгып калган күш-а дың хоочуннары бистиң аравыста че звес. Хөй-хөй чылдарда олут-чы чокка, ажылыңга бердинип чораан чуннарны уттупканы хараадан Тус черниң удуртукчулары, орай болза, ол атты тыпсып берген бо деп өөреникчилери күзеп, бодап чор бис. Хөөкүй башкывыстың чаңгыла шериг үнүн, ооң омур-хевирин б тер, өөреникчилери, кайын уттур бис. Башкывыс — 3 кыстың, 2 оол бүзүрелдиг чөлөнгижи, сүмелекчи ынак ачазы, 9 уйнуктарының кырт ачазы. Эрензен Олай-оолович Төжит чайын 80 харлаар. Улуг Тишелгениң чыл оюн таварыштыр шериг башкыы ка аас-кежикти, кадыкшылды, ам-а бистиң аравыска үр-ле чоруурун күз байыр чедирдивис.

Татьяна ООРЖА

Тыва телевидениениң хоочун өөреникчилериниң мурнунда бижидим.

Эжим сени уткуур черим Эйлиг-Хемниң кежиг аксы

Фоторепортаж

Эйлиг-Хемден Ада-чурттуң Улуг дайынынче чоруткан 9 тыва эки турачыларга тураскаалдың чаа хевир.

Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем ууру — кожуунда үлегерлиг уурларның бирээзи. Бо черде орум-чурум айтыры, чонун, раттарның ниити амыдырал-уртталгазы, чурттап, ажилдап урары эки талазынче угланган. Эйлиг-Хем девискээринде ниитизи-биле 175 өрегеде 749 эки чурттап турар. Оларның 17-зи — школары, 45 би-ни чаштар ясли-садче чоруп турар.

Эйлиг-Хемниң хуу арааттары ниитизи-биле 6292 баш шээр алды, 300 ажыг бода мал-ы, хаван, дагааны өстүрүп, каап турарлар. Эйлиг-Хемниң учу малчыннарын Март-оол ыргысович Дамдын баштап турар.

Бо бичии суурдан Ада-чурттуң дайынынче 9 тыва эки турачылар сеткилин кыйгызы-биле аттанганнар. Дайын-чааның өлүндөн оларның шуптузу он-менди, дириг чанып келирге, эйлиг-хемчилер маадырларынга эрээш, уян кижиг ыглап, кызыгаар көөрүшкү-маңнайын илередип ат-ла болганнар.

Каржы-дошкун, хан-чинниг, үмнүг дайынга амы-тынын ар-нага кагаш, төрзөн Тывазының дээш өске тыва эки турачы терери-биле кады эрес-маа-лыгы-биле тулчул чораан эйлиг-хемчилерниң аттары бо: Ховалыг Терек-оол кызы Бичен, Түлүш Алдынмай оглу Бичен, Кыргыз Хойлаарак оглу Штак-оол, Кыргыз Доспан Маадыр-оол, Түлүш Шокар-оол, Сундуй-оол, Кыргыз

Даржаа оглу Шивит-оол, Донгак Сагаанмай оглу Чүлдүм оларга тураскаалды эйлиг-хемчилер Улуг Тиелелгениң 65 чыл оюн демдегеп турар үеде-ле кылгаш, Эйлиг-Хем суурнуң эң ортузунда кудумчузунга тургузуп алганнар.

Ада-чурттуң Улуг дайынынча Тиелелгениң 70 чыл оюн-бүдүүзүндө үстүндө ады кирген Эйлиг-Хемниң эки турачыларының одуруунче немей Норжуң Балчыр-оол кызы Кыргысты, Ховалыг Таргый-оол оглу Очурну база немээш, эрги турган тураскаалды чаартып кылгаш, бо ийи эки турачыларның аттарын база өске эш-өөрлери-биле кады чаа тураскаалды мөңгөжиткеннер. Ынчангаш Эйлиг-Хемниң девискээринден Ада-чурттуң Улуг дайынынче аяттанган 9 эки турачыларга чаарттыг тураскаалдың байырлыг ажыдышкыны бо чылдың майның 1-де болган.

Эйлиг-Хем суурнуң төвүндө кылган бо тураскаалды чаартып кылырынга эйлиг-хемчилер шупту идепкейлиг киришкенер. Оларның бир чамдызы тураскаалды хол-биле тудуп турда, өскелери аңаа ажилдап турганнар элчежи алгаш, амдангы аш-чемин кылып берип, бир өскелери тудуг материалдарын садып эккеп тургаш, суурнуң чурттагыларының ниити күжү-биле тудуп алганнар. Ук тураскаалдың проектизин Эдуард Эрес-оолович Сүрүнмаа кылгаш, тураскаалдың ниити тудуун удуртуп турган. Ол чараш, көрүштүг тураскаалды тудуп үндүреринге эйлиг-хемчилер

күрүндө чаңгыс-даа акша дилеин, боттарының күжү-биле тудуп үндүргеннер.

Улуг Тиелелгениң 70 чыл оюн-бүдүүзүндө эйлиг-хемчилер эрес-маадыр 9 эки турачыларынча чаа тураскаалды ажыдып, олар-биле өөрүшкүзүндө үлежир дээш ол эки турачыларның ажы-төлүн, дөргүл-төрелдерин республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан чалаан. Ужуражылга Эйлиг-Хемниң албан-организацияларының, байырлалга чалаткан аалчыларның, школарының каттышкан чыскаалы-биле эгелзэн.

Ооң соонда суурнуң чону, школары, өске черлерден келген аалчылар, Эйлиг-Хем девискээри чурттуг 2 эки турачы немешкенин онзап, оларны база тураскаалче киригеш, оларның ажы-төлдери, уйнуктары, салгалдары чыгып келгеш, чаарттыг тураскаалды эйлиг-хемчилерниң маадыр оолдар, кыстарынга ыдыктыканнар.

«Оларның эрес-дидим чоруунга чаңгыс чер-чурттугларының ханы ынакшылы сиңиккен мөгейишкени-дир ийин» — деп билип турдум.

Ол байырлалга база бир онза чүве — кайызы-даа чаңгыс суурдан дайынга киришкен тыва эки турачылар Роза биле Павел Биче-кыстарның чырык адынга тураскаалдып, оларның өг-бүлө ады-биле адаан чаа кудумчузун ажыттылар.

Роза Бичен биле Павел Биче-кыс чаңгыс суурга өзүп, чаңгыс школага өөренип, Ада-чурттуң Улуг дайынынче база тыва эки турачыларның санынга иелээ киргеш, кадыг-дошкун, хан төгүшкүнүг дайынга база эрес-дидим киришкеш, кайызы-даа оон дириг чанып келгеш, аразында ынакшылын улам күштелдирип, тайбың үеде кады чурттаар салым-чолун база шилип алгаш, дөргүл-төрелдерин чалааш, аяк-шайын ижиртип, өг-бүлө болурун доюн-даа баглааннар. Ооң соонда аныктарның өг-бүлөзүнге орлан-шогаа оол көстүп келген. Дун оглун Ортун-оол деп адап алганнар.

Сөөлүндө барып, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг аттың

Чаа ажыттыг тураскаалга чечектер салырынча байырлыг езулалы.

Эйлиг-хемчилерниң хүндүлүг аалчыларын уткууп ап турары.

эдилекчизи, тудуг инженери болган Ортун-оол Павлович Биче-кыс авазының дугайында бо чылдың апрель 23-те үнген «Шын» солунга мынчаар бижзэн: «Дайын-чаадан бүдүн-бүрүн дириг чанып кээри чүү хире аас-кежигил деп чүвени тыва эки турачы санитар кыстарның бирээзи Роза Телег-ооловна Биче-кыстың чуруундан көрүп болур бис. Тыва эки турачылар дугайында чуруктарның аразында бо чурукту эң чырык, аас-кежик эң херелдиги-биле чайынналган төгүлүг чурук деп чугаалап болур. Мындыг аныяк, мындыг чараш, от-көс дег тыва кыстар дайын-чаадан дириг чанып кээри дег аас-кежик кайда боор!» Шынап-ла, чиге чугаалаан.

Фронтуга чаалажып чоруп турган 10 тыва кыстарның бирээзи Роза Биче (Ховалыг) Тере-Хөлдүң партия райкомунга 1952-1954 чылдарда херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизинин эргелекчизи турган. А ооң өөнүң эр ээзи база-ла тыва эки турачы Павел Алдынмай оглу Биче-кыс кызыгааржы кижиг болгаш, Эми заставазынча ажилдаары-биле чедип келген. Ол баштай Ханда-гайты, ооң соонда Цагаан-Тологой заставаларында ажилдап турган.

Павел Алдынмай оглу Биче-кыс Эми заставазындан халаш-каш, Тере-Хөл кожуунун Чыргаландыга шагдаа килдизин эргелекчилеп ажилдаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынча амы-тынын артынга кагаш, маадырлыгы-биле демисежи чораан Эйлиг-Хемниң девискээринге

төрүттүнген, ажилдап, чурттап чораан тыва эки турачыларны билип алыры аныяк салгалдың кижилеринге кончуг чугула. Олар каржы-дошкун дайындан келгеш, тайбың ишче шымнып кирип, улус ажил-агыынга, республиканың социал-экономиктиг сайзыралына эгээртинмес үлүг-хуузу киригеннер.

Тыва эки турачылар аныяк-өскенни амыдыралга белеткел, өөредип, кижизидип, өгбелерниң чаагай үзел-бодалдарында, чаңчылдарында, оларның үлегер-чижээне кижизидип, арыг-чаагай, энерелдиг сеткилдиг, мөзү-шынарлыг болурунга кижизидип чорааннар. Аныктарны күш-ажылга сундулуг, төрзөн черин каа-даа чорааш төлөпти-биле камгалап-кадагалап, чонунун мурнунга төлөптиг болурун өөредип чорааннар.

Эйлиг-хемчилерниң эрттиргени улуг байырлалыга кирип, оюн-тоглаазын, ыры-шоорун көрүп алгаш, суурдан үнгеш, күчүлүг Улуг-Хемниң эринге чоокшулап олурумда сагыш-сеткилимге дараазында бодаалдар кирди. Эйлиг-Хемниң кежиг аксы — Хая-Ужундан эйлиг-хемчилер эрес-шогаа оолдар, кыстарын Ада-чурттуң Улуг дайынынче үдөп турда ол маадырларның эш-өөрү, дөргүл-төрели, душтуктары өөрүшкүзүн, муңгаралын илередип: «Эйлиг-Хемниң кежиг аксы эжим сени уткуур черим» — деп ырлап турганы кулаамга чаңыланды.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Эйлиг-хемчилерниң байырлалдарга тураскааткан чыскаалы.

СООБЩЕНИЕ О РЕЗУЛЬТАТАХ ПРОВЕДЕНИЯ ПУБЛИЧНЫХ СЛУШАНИЙ, ПО ВОПРОСУ ИЗМЕНЕНИЯ ВИДА РАЗРЕШЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА НАХОДЯЩЕГОСЯ ПО АДРЕСУ: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Байысклан, д. 99 с кадастровым номером 17:09:0401023:353

На основании постановления Главы кожууна - председателя Хурала представителей Сут-Хольского кожууна Республики Тыва №20 от 23.03.2015г. «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:353 с местоположением: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Байысклан, д.99» 21 апреля 2015 года с 17.00ч по 17.21ч. в помещении СДК с. Суг-Аксы расположенного по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маадырская, д. 34 проведены публичные слушания по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов с общей площадью 1200±87м² находящегося по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Байысклан, д. 99 с кадастровым номером 17:09:0401023:353 с разрешенным использованием (назначением) - «Под индивидуальную жилищную застройку» на разрешенное использование (назначение) - «для ведения личного подсобного хозяйства с участием 20 человек».

Постановлением Главы кожууна - председателя Хурала представителей муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» № 39 от 27 апреля 2015г. «Об изменении вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0401023:353, находящегося по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Байысклан, д.99 по результатам публичных слушаний», публичные слушания признаны состоявшимися и проведенными в соответствии со сроками и порядком их проведения, и вид разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов с разрешенным использованием (назначением) - «Под индивидуальную жилищную застройку» изменен на разрешенное использование (назначение) - «для ведения личного подсобного хозяйства».

Главный специалист по земельным и имущественным отношениям администрации муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» Ч.Монгуш.

ИНФОРМАЦИОННЫЕ СООБЩЕНИЯ

На основании постановления Главы кожууна - председателя Хурала представителей Сут-Хольского кожууна Республики Тыва №38 от 27.04.2015г. «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0101009:48 по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ишкин, ул. Лопсан Дондуп, д. 33 кв.1» в помещении СДК с. Ишкин по ул. Мурзууна, д. 33 22 мая 2015г. в 17 часов 30 мин. проводятся публичные слушания по вопросу изменения разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов с общей площадью 709 кв.м., находящегося по адресу: 668159, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ишкин, ул. Лопсан Дондуп, д.33 кв.1 с кадастровым номером 17:09:0101009:48, с разрешенным использованием (назначением) - «для ведения личного подсобного хозяйства» на разрешенное использование (назначение) - земельные участки для размещения объектов торговли.

Письменные и устные предложения по данному вопросу могут быть направлены организаторам публичных слушаний по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, село Суг-Аксы, улица Бурбу, дом 16, администрация муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва», тел. 83944521245, электронной почте: admsuthol@mail.ru, контактное лицо - Монгуш Чойганмаа Болатовна, главный специалист по земельным и имущественным отношениям.

Главный специалист по земельным и имущественным отношениям администрации Сут-Хольского кожууна Ч.Монгуш.

На основании постановления Главы кожууна - председателя Хурала представителей Сут-Хольского кожууна Республики Тыва №40 от 27.04.2015г. «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0101009:119 по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ишкин, ул. Лопсан Дондуп, д.8» в помещении СДК с. Ишкин по ул. Мурзууна, д. 33 22 мая 2015г. в 17 часов 00 мин. проводятся публичные слушания по вопросу изменения разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов с общей площадью 1384 кв.м., находящегося по адресу: 668159, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ишкин, ул. Лопсан Дондуп, д.8 с кадастровым номером 17:09:0101009:119, с разрешенным использованием (назначением) - «для ведения личного подсобного хозяйства» на разрешенное использование (назначение) - земельные участки для размещения объектов торговли.

Письменные и устные предложения по данному вопросу могут быть направлены организаторам публичных слушаний по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, село Суг-Аксы, улица Бурбу, дом 16, администрация муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва», тел. 83944521245, электронной почте: admsuthol@mail.ru, контактное лицо - Монгуш Чойганмаа Болатовна, главный специалист по земельным и имущественным отношениям.

Главный специалист по земельным и имущественным отношениям администрации Сут-Хольского кожууна Ч.Монгуш.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от главы крестьянского (фермерского) хозяйства Самбу-Хоо Михайл Сандыйовича о предоставлении в аренду земельного участка из категории земель сельскохозяйственного назначения с общей площадью 500000 квадратных метров, с разрешенным использованием: для ведения крестьянского (фермерского) хозяйства. Местоположение: Республика Тыва, Улуг-Хемский район, местечко Хадынныг-Арт.

В рамках действующего законодательства в течение 30-ти дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района «Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва» принимает письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Гл. агроном УСХ: Ш. Доспан.

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы кескү күрүнө, эртем болгаш хөй-ниити ажылдакчызы, 1959-1982 чылдарда профэвилелдер удуртукчузу, Тываның Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин директору

Тамара Чаш-ооловна
НОРБУНУН

мөчээни-биле холбаштыр оң өг-бүлөзине, төрөл болгаш чоок кижилеринге оларның ынак авазының, кырган-авазының болгаш кайгамчык иезинин мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Тамара Чаш-ооловна кескү, кайгамчык болгаш чогадыкчы кижиге ол дээрже Тываның херээженнер шимчээшкенин эгезинге турган сураглыг херээженнеринин бирээзи, амыдыралчы идепкейлиг, туруштуг кижиге.

Тамара Чаш-ооловна Улуг-Хем кожуунунң Эйлиг-Хем деп черге төрүттүнген. Бичии Норбуну өске арат өг-бүлө азырап өстүрген, аңаа ону эки кижизиткен. Элээди

от гражданки Российской Федерации Ооржак Чечек Шынар-ооловны №325 от 15.04.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1202002:10 по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Ак-Даш, местечко Кызыл-Баары в местечке Шат с общей площадью 25000±111 кв. м в аренду на 49 (сорок девять) лет для ведения личного подсобного хозяйства из категории земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям Ч.МОНГУШ.

чылдарында Тываның өске аныяктары-биле бир демей, интернатка чурттап турган, ол аңаа хөй-ниити ажылдык идепкейлиг кирген, эки өөренип турган, спортчу маргылдааларга чаңгыс эвес тиилекчи болуп, өске кижилерге үлегерин көргүзүп келген.

Күш-ажылды организаастаары, социал камгаладылга, ниитилел амыдыралының бүгү адырларының ажылдакчыларының, ылаңгыя бөдүүн специалисттерин эрге-ажыктарын камгалаары, санаторийлерин, пионер лагерлеринин материалдыг баазазы, бүдүрүлгелерин болгаш организацияларның, өөредилге албан черлеринин социалисттик чарыжы, спорт болгаш культура, Моолдун аймактарының профэвилелдери-биле быжыг харылзаа, эртем шинчилелдери — бо бүгү чүүлдер оң ажыл-чорудулгазының айтырылганы-дыр.

Тыва Республика бодунуң төлептиг хамаатыларының бирээзи, бодунуң чонунуң, республиканың социал-экономика хөгжүлдэзинге улуг салышкынны кириген төлептиг уруун чидирген.

Байыр чедиришкinnerи

Бистиң эргим, хүндүлүг ававыс Елизавета Балчыновна МОНГУШУН май 6-да төрүттүнген хүнү. Ававы быжыг кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазынга аас-жикти база бүгү-ле чүүлдерге экини күзедивис. Даа бистиң аравыска үр, узун назы назылап чорун база катап күзээр-дир бис.

Кызылда уруглары: Чинчи, Чой Аяс, Аржаана, Благовещенский райда уруглары: Богдан, Айра Ак-Довуракта уруу Чодураа база санныг уйнуктары.

Амыдырал-чуртталганың 50 чылын ажып эртери амыр э Николай Шаңгырович МОНГУШ Чөөн-Хемчик кожууннун даана хоорайның хөмүр-даш уургайында хөй-хөй чылда шаңнал-макталдыг ажып чоруур.

Ажыл-ишке эрес-кежээ, Оожум-топтут, дузаарга Кылган ижи бүдүп чоруу Кызымаккай эргим кижиге Күзүүн-бодан бодалдап бүдөр болзун, Дуңмалары, эжи-өөрү бистер шупту Кадыкшылды, узун назы назылаарын Сеткиливис ханызындан күзеп турт Дуңмазы Белекмаа Беооловна, чаңгысклассчы Люба Ондар, чээннерин.

2015 чылдың май 8-те 12 шакта Эрзин кожунунң Бай-сумузунга Тиилелгениң 70 чыл оюнга тураскааткан Иргит Чыдырал аттыг кубок дээш спортчу маргылдаалар болурун чар тур.

Программа

1. Волейбол (холушак 3 эр, 3 херээжен, дадывыры 1000 р)
2. 18 хар чедир оолдар аразына тыва хүреш (1997 чы төрүттүнген болгаш оон бичии назылыг).
3. Улуг мөгелерниң аразына тыва хүреш.

Харылзажыр телефон 8-923-387-95-21.

Оргком

Мөчээ кижилерге тураскаалдар

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни чайырлаар, тураскаалдарны тургузар. Хем ол чары, Саянский переулок, 23. Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.

«РФКП» политиктиг партияның Тыва республика салгыры, Тыва Республиканың коммунисттери Тамара Чаш-оолов НОРБУНУН мөчээни-биле холбаштыр ханы качыгдал тура

Совет үеде ол Тываның хөй националдыг чону-биле кады чырыдышкын, организаакчы ажылды чорудуп турт Республиканың социал-культура айтырылганын шиитпирлээринге бодунуң хөй талалыг салым-чаяанын бараалгад келген. Тамара Чаш-ооловнаның удуртканы республиканың профэвилелдери ССРЭ-де ВЦСПС-тин аңгы-аң шаңналдары-биле шаңнадып келген. Ол коммунист кижиге ганындан СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү болуп келген, болгон ону Тываның Дээди Советинге соңуп турган, дайын болгаш күш-ажылдың хоочуннарының чөвүлелин удуртуп тураан.

Мөчээ кижинин өг-бүлөзине, төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип, эгиттинмес чидирит оларның-биле үлежип тур бис.

Улуг-Хем кожун чагыргазы Тываның алдарлыг кижилерин бирээзи, чаңгыс чер-чурттуувус Тамара Чаш-оолов НОРБУНУН чырыткылыг адынга мөгейип, уругларынга, чон төрелдеринге ханы кажыдалды илергейлеп, эгиттинмес чидирит ригни үлежип тур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалап болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлап килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 3 парлаар ама. Тираж 5824. Номери парлагже дужаганы. график эзугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счёт № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүк Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшлөй барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылардың надыгылары дээш авторлар боттары харылаар.